

BELGIUM

EEN UTOPIE VOOR ONZE TIJD



PHILIPPE VAN PARIJS

Polis



INHOUD

Proloog.

7 De kracht van de utopie

1. Zal België barsten?

- 13 Een hard element in de Belgische bruistablet
- 15 Groot-Vlaanderen en Nation francophone
- 20 Condominium en Brussels EC
- 23 Groot-Nederland
- 27 Rattachisme
- 30 Welkom in Frankrijk?
- 35 Groot-Brussel of sterk België

2. De onheilspellende uitdaging van John Stuart Mill

- 41 Mill en de Vlaamse kwestie
- 46 De top-downverfransing
- 52 De bottom-upverfransing
- 59 Het principe van de taalkundige territorialiteit
- 62 'Iets wat zeer aanvaardbaar is'
- 68 Waarom geen harde tweetaligheid?

3. Een Belgische demos voor de eenentwintigste eeuw

- 73 Give us back our language!
- 78 De gemeenschappelijke Europese agora
- 80 Een miraculeus taalkundig compromis
- 84 Een hulpmiddel om zonder illusie of complex te gebruiken
- 90 Een echte federale Kamer
- 96 Een Senaat zonder senatoren





4. Vier gewesten

- 101 Het personele federalisme van Karl Renner
- 107 Een eigenaardige territoriale federatie
- 112 Coherente bevoegdheidspakketten
- 114 Voor elk gewest een feestdag en een hoofdstad?
- 119 Een België dat trots is op zijn gewesten en dat ook toont

5. Het cappuccinomodel

- 123 De interregionale financiële stromen
- 129 Caritas tussen volkeren of distributieve rechtvaardigheid tussen burgers?
- 136 Solidariteit en verantwoordelijkheid verzoenen
- 140 Cappuccino voor alle persoonsgebonden en grondgebonden aangelegenheden?
- 146 Transfers die helemaal geen anomalie zijn

6. Brussel: een volk van van alles en nog wat

- 151 De zuivering van Brussel?
- 154 De herovering van Brussel?
- 162 Europa in Brussel: voor altijd?
- 167 Verdringing van de lokale talen?
- 171 Drietalinge Brusselaars
- 175 Het herstel van het algemeen stemrecht
- 178 Eén stadhuis voor alle Brusselaars
- 182 Een einde aan de electorale apartheid
- 185 Een volk van bastaarden

Epiloog.

- 189 **België als toekomst van Europa**
- 195 Bibliografie
- 209 Noten







PROLOOG

DE KRACHT VAN DE UTOPIE

‘Zonder een visie in de verte is geen succes nabij’, schreef de Oostenrijkse politieke denker en leider Karl Renner een eeuw geleden. ‘Niets is actueler dan die irreële, onhedendaagse, verafgelegen, utopische doelstellingen.’¹ Renner was de eerste die getracht heeft om een oplossing aan te reiken voor het specifieke probleem dat de democratie in meertalige entiteiten ondervindt. Het ‘personele federalisme’ waar hij voor pleitte, bestond erin belangrijke bevoegdheden toe te kennen aan politieke gemeenschappen die eerder door hun taal dan door hun grondgebied werden gekenmerkt. Het is vandaag slechts op één plaats op aarde in gebruik, en dan nog in een uiterst nauw omschreven vorm, meer bepaald in het Belgische communautaire federalisme. Ik leg verderop uit waarom die oplossing niet de juiste oplossing is. Renner had daarom niet minder gelijk: een utopie, een coherente visie voor de lange termijn is noodzakelijk om ons te begeleiden en om ons de kracht te geven vooruit te gaan zonder te wankelen.





Het woord ‘utopie’ wordt overal ter wereld gebruikt. Maar het is ontstaan op het grondgebied van wat nu België is, ter gelegenheid van moeizame onderhandelingen – toen al – tussen Londen en Brussel. Dat was in 1515. Thomas More, die door koning Hendrik VIII naar Brugge was gestuurd om er de gezanten van de toekomstige keizer Karel V te ontmoeten, profiteerde van onvoorziene vertragingen om een klein boekje te schrijven, dat dankzij de inspanningen van Erasmus een jaar later in Leuven gepubliceerd werd. In het boek is vooral sprake van instellingen op het eiland Utopia, waarvan een Portugese reiziger, die More naar eigen zeggen in Antwerpen ontmoet heeft, de talloze voordelen roemt. Twee eeuwen later zouden Leibniz en Spinoza de naam van dat eiland gebruiken om daarmee een frivool gedachte-experiment aan te duiden dat erin bestaat het onmogelijke te bedenken. Dat is nog steeds de heersende betekenis. Maar het woord ‘utopie’ wordt ook gebruikt om voorstellen aan te duiden die, hoewel politiek onrealiseerbaar op korte termijn, er niet minder naar streven om de contouren van een wenselijke én duurzame toekomst te beschrijven. In die zin waren de democratie, de sociale zekerheid en de Europese Unie utopieën vooraleer vanzelfsprekende realiteiten te worden.

Het is een utopie in die betekenis van het woord waar we vandaag behoefte aan hebben om het België van morgen uit te denken en er vorm aan te geven. Bij het uitdenken van die utopie moeten we rekening houden met de lessen uit het verleden en ons bewust zijn van de beperkingen die door het heden worden opgelegd. Maar we moeten ons ook eerder baseren op empirische hypothesen die nog niet helemaal realistisch zijn, dan op zogenaamde zekerheden die dat





al niet meer zijn. En we moeten beziend zijn door de waarden waarin we geloven. Zoals elk ander aspect van de menselijke geschiedenis is het lot van België niet strikt bepaald door feiten die kunnen worden vastgesteld via een objectieve analyse. Niet alles is mogelijk, maar wat we willen – inclusief wat we na reflectie denken te moeten willen – bepaalt in sterke mate wat we kunnen doen en daarom ook wat er zal gebeuren.

Het eerste hoofdstuk van dit boek behandelt een voorafgaande vraag: zal België barsten? De antwoorden die ik daarop geef, bakenen de perimeter van de rest van de denkoefening af. Het tweede hoofdstuk gaat over de centrale uitdaging waarmee België structureel wordt geconfronteerd, en de redenen waarom de pogingen die in het verleden werden gedaan om die uitdaging aan te gaan, mislukt zijn. Het derde hoofdstuk verklaart hoe die uitdaging vandaag de dag kan worden aangegaan, door gebruik te maken van een groot geschenk dat ons door de taalkundige geschiedenis van Europa wordt aangeboden, en door ons nationale parlement grondig om te vormen. Het vierde hoofdstuk tekent de contouren van de toekomstige Belgische federatie, en het vijfde hoofdstuk geeft aan hoe die federatie van vier gewesten in staat kan zijn om op een duurzame manier solidariteit en verantwoordelijkheid te verzoenen. Ten slotte beschrijft het zesde hoofdstuk hoe het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest zijn plaats kan vinden in dat kader, zodra het bevrijd is van een achterhaald institutioneel keurslijf, op een manier die zijn inwoners, de andere gewesten en de Europese Unie beter dient.

De visie op de toekomst van België die tot uitdrukking komt in deze zes hoofdstukken, heeft veel tijd nodig gehad





om tot stand te komen. De voorloper van dit boek is een lezing die plaatsvond in het kader van de Francqui-leerstoel van de Universiteit Antwerpen in april 1997, onder de titel ‘Filosofie en de toekomst van België’ (vervolgens gepubliceerd in *Streven* 64(8), 1997). De ideeën die daarin ter sprake kwamen, werden later in een onuitgegeven manuscript ontwikkeld, waarvan de eerste versie, getiteld ‘Une mort très douce’, geschreven werd in Oxford in de herfst van 1997. Een tweede versie, die de titel ‘La grande et ultime tâche de la Belgique’ kreeg en onafgewerkt bleef, diende als basis voor de Francqui-lezingen aan de Facultés universitaires Saint-Louis in maart-april 1999. Meerdere redenen hebben ervoor gezorgd dat het pas twee decennia later is dat ik mij opnieuw aan dit werk heb gewijd. Enkele van die redenen hangen samen met de diverse crisismomenten die de Belgische federatie en de Europese Unie tijdens die periode hebben gekend. Maar twee van die redenen zijn persoonlijker.

Ten eerste heb ik mij gerealiseerd op welke manier de fundamentele problemen die door het Belgische samenwonen worden veroorzaakt, zich ook elders en op andere niveaus voordoen, hoewel telkens in verschillende mate. Dat heeft mij ertoe gebracht om een algemene theorie van de taalrechtvaardigheid uit te werken, die voorgesteld werd in mijn boek *Linguistic Justice for Europe and for the World* (2011; vertaald als *Taal en rechtvaardigheid in Europa en de wereld*, 2015). Daarnaast was er in 1998, na een kwarteeuw ballingschap, mijn terugkeer naar Brussel, mijn geboortestad. Het was een heel andere stad dan de stad die ik verlaten had, en een stad die kort daarna meegesleurd werd in een snelle demografische groei na dertig jaar achteruitgang. Die terugkeer heeft mij ertoe gebracht om mij op diverse niveaus





in te zetten, veel actiever dan ooit. Nog meer dan het multidisciplinaire denken dat mijn academische activiteiten gevoed heeft, heeft de onderdompeling in een veranderlijke realiteit waartoe die engagementen de kans gaven, bijgedragen tot de inhoud van dit boek.

Ik wil dan ook iedereen bedanken met wie ik heb mogen samenwerken – en vaak ook samen heb mogen strijden, al dan niet bekroond met succes – in het kader van de GAQ vzw (Groupe d'Animation du Quartier européen de la Ville de Bruxelles), het Fonds Europese Wijk, Aula Magna vzw, de Paviagroep, de beweging Picnic The Streets, het Marnixplan voor een meertalig Brussel en het Re-Bel-initiatief. Zonder dat laatste initiatief, opgericht in samenwerking met de Universitaire Stichting, zou dit boek ongetwijfeld nooit het levenslicht hebben gezien. Ik dank daarom in het bijzonder de mede-initiatiefnemer van Re-Bel, Paul De Grauwe, en iedereen die deel uitmaakt of deel heeft uitgemaakt van zijn kerngroep (Bea Cantillon, Estelle Cantillon, Bruno De Wever, Kris Deschouwer, Mathias Dewatripont, Isabelle Ferreras, François Maniquet, Johanne Poirier, Erik Schokkaert, Jacques Thisse), voor wat ik dankzij dit boeiende initiatief geleerd heb – en niet alleen van hen. Als ik één ding van dit gemeenschappelijke avontuur zal onthouden, dan is het dat Nederlandstaligen en Franstaligen het vermogen kunnen terugvinden om samen de toekomst te helpen bepalen van het grondgebied dat de geschiedenis hen gezamenlijk heeft aangereikt – en om daar genoeg aan te beleven.

Ik wil bovendien ook mijn dank betuigen aan Rogers Brubaker, Philippe Cattoir, Jacques Drèze, Jean Hallet, Gérard Roland, Hugo Schiltz, Wilfried Swenden, Frank Vandenbroucke, Toon Vandeveld, Steven Vansteenkiste





en Pierre Wunsch voor hun commentaren op mijn manuscript van 1997; Donat Carlier, André Decoster, Jan Hertogen, Marc Hooghe, Rudi Janssens, Willem Sas, Vincent Vandenberghe en Jonathan Van Parys voor de communicatie, de bewerking en/of de interpretatie van cijfergegevens die voor bepaalde delen van mijn argumentatie essentieel waren; Harold Polis, Hervé Hasquin en Didier Viviers voor het enthousiasme dat ze aan de dag legden voor deze bijdrage aan hun respectieve uitgeefinitiatieven, waarvan de doelstellingen goed bij dit boek passen; Vincent de Coorebyter, Francis Delpérée, Benoit Standaert en vooral Michel André voor hun lectuur van het hele manuscript en de nuttige feedback; de Universitaire Stichting voor de financiële ondersteuning van de vertaling; en Diederik Vandendriesche en de ploeg van Polis voor de uitstekende Nederlandse versie.

Dit boek wordt opgedragen in herinnering aan mijn ouders, Joseph Van Parys en Olga Van Landuyt, beiden geboren in Molenbeek, die mij verankerd hebben in dit eigenaardige land. Het wordt ook opgedragen aan mijn kleinkinderen Olinca Garcia Cantù Van Parys, geboren in Berlijn, Noah Van Parys Pinna, geboren in Rome, en degenen die nog zullen volgen. Ik hoop dat ze op een dag, zonder al te veel voorbehoud, trots kunnen zijn op dit landje, dat – op zijn minst gedeeltelijk – hun land zal zijn. Voor hen en voor alle andere inwoners van dit stukje aarde bestaat er een mogelijke bestemming waarvoor veel meer enthousiasme kan worden opgewekt dan voor de dystopie van de ontbinding. Aan ons om ze zonder naïviteit te bedenken en hardnekkig te realiseren.





HOOFDSTUK 1

ZAL BELGIË BARSTEN?

Een hard element in de Belgische bruistablet

België is geen doel op zich. Zoals alle andere instellingen is het land voor een groot deel het historische product van een toevallige samenloop van omstandigheden. *As such* kan het verdwijnen als het geen enkel nut meer heeft. Een verdwijning van België door annexatie heeft in het verleden alvast lange tijd op de agenda gestaan. Friedrich Engels keek er bijvoorbeeld vurig naar uit: ‘Duitsland palmt Schleswig in op basis van hetzelfde recht waarop Frankrijk steunde om Vlaanderen, Lotharingen en de Elzas te annexeren en waarop het vroeg of laat zal steunen om België te annexeren: het is het recht van de beschaving tegenover de barbarij, van de vooruitgang tegenover de stilstand.’² In dat stadium bevinden we ons niet meer. Zelfs als de Europese integratie een verlies van soevereiniteit impliceert, is ze niet vergelijkbaar met een annexatie door Duitsland of Frankrijk. Een verdwijning ten gevolge van een splitsing is daarentegen hele-



maal niet denkbeeldig. Integendeel, ze kan zelfs makkelijker tot stand komen omdat de Europese integratie de risico's op mogelijke economische schade drastisch vermindert heeft. Een vreedzame splitsing van het land houdt voor geen enkel landsdeel een beperking van de toegang tot de markt in.

Maar zou een dergelijke splitsing uiteindelijk niet met een onoverkomelijke hindernis geconfronteerd worden? Bijna een eeuw geleden schreef de Waalse politicus Jules Destrée: 'Maar als men hen [de separatisten] vraagt wat men, in het geval van een splitsing, op de eerste plaats met Brussel en vervolgens met Kongo zal doen, dan zijn ze danig in de war, en dat is inderdaad het grote struikelblok waar elk zuiver separatistisch systeem tegen aanbotst.'³ Kongo is – in dit opzicht althans – niet langer een probleem. Maar voor iedereen die van een splitsing droomt, blijft de kwestie van 'wat men met Brussel zal doen' nog steeds even vervelend. Zo had de separatistische denkgroep In de Warande de intentie om een hoofdstuk van haar manifest te wijden aan Brussel, maar ze heeft zich er, bij gebrek aan een consensus, bij neer moeten leggen om het in dat hoofdstuk uitsluitend over Washington DC te hebben.⁴ Zoals Bart De Wever lucide opmerkt: 'Brussel is het moeilijkste probleem. Als er in de bruistablet België één hard element zit dat niet vanzelf zal oplossen, is het Brussel.'⁵ Enkele citaten volstaan echter niet om een kwestie te regelen. Het is van belang om zonder taboes de plausibiliteit van verschillende mogelijke scenario's te onderzoeken: (1) een splitsing in tweeën waarbij Brussel bij Vlaanderen terechtkomt (Groot-Vlaanderen); (2) een splitsing in tweeën waarbij Brussel bij Wallonië terechtkomt (Nation francophone); (3) een splitsing in

drieën die onafhankelijkheid verleent aan Vlaanderen en aan Wallonië en die Brussel onder hun gemeenschappelijke voogdij plaatst (Condominium); en (4) een splitsing in drie aparte staten (Brussels EC).

Groot-Vlaanderen en Nation francophone

Laten we beginnen met de eerste twee scenario's. Kan men zich inbeelden dat Vlaanderen of Wallonië het aanvaardt om België te verlaten en daarbij Brussel overlaat aan het andere gewest? Dat zou, voor elk van beide, een symbolische ramp zijn. Brussel is immers een beetje ons Jeruzalem. Zeker, de religieuze dimensie is (gelukkig) afwezig: Koekelberg is geen Tempelberg. Het is in de taal, niet in de religie, dat elk landsdeel het historische fundament vindt om een legitieme claim op Brussel te leggen. Tijdens het grootste gedeelte van de geschiedenis van de stad heeft de bevolking ervan een dialect gepraat dat nauw bij het Nederlands aanleunt. Anderzijds was het in het Frans dat de hertogen van Bourgondië Brussel tot de rang van hoofdstad hebben gepromoveerd en via het verre effect van die promotie is dat de taal die tegenwoordig bij haar bevolking overheerst.

Maar Brussel is voor ons, Belgen, ook veel meer dan ons Jeruzalem. De stad ligt niet alleen in het centrum van ons communicatienetwerk, ze bevindt zich ook in het hart van onze economie. Enkele cijfers opdat u zich daarvan een beeld zou kunnen vormen. Als Vlaanderen zich Brussel zou toe-eigenen, zou het bruto binnenlands product (bbp) per capita van Wallonië zich op 50 procent van dat van Vlaande-



ren bevinden. Als het daarentegen Wallonië zou zijn dat zich Brussel toe-eigende, zou zijn bbp per capita zich op meer dan 95 procent van dat van Vlaanderen bevinden. Het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest behelst slechts 0,5 procent van de oppervlakte van België, maar vertegenwoordigt 19 procent van zijn bbp. Als men daar nog de nationale luchthaven (Brussels Airport), Leuven en Louvain-la-Neuve aan toevoegt, samen met de zones die daaromheen liggen of grenzen aan de verkeersaders die ernaartoe leiden, hoeft men er ongetwijfeld niet meer dan 2 procent van het territorium van België bij te nemen om een derde van zijn totale bbp te bereiken.

Het is waar dat men in Vlaanderen soms een ander geluid hoort dan het refrein ‘Vlaanderen laat Brussel nooit los’.⁶ Als sommigen zich niet aansluiten bij die slogan, dan is dat mogelijkerwijs gedeeltelijk omdat ze voldoende lucide zijn om te begrijpen dat een onafhankelijk Vlaanderen met Brussel een officieel tweetalige staat zou moeten worden. Die zou inderdaad ongeveer 17 procent Franstaligen tellen. Dat is helemaal iets anders dan de 0,7 procent Duitstaligen in België, en niet ver verwijderd van de 20 procent Franstaligen in Zwitserland of de 23 procent Franstaligen in Canada. Terwijl Vlaanderen zonder Brussel officieel eentalig zou kunnen blijven, zou een onafhankelijk Vlaanderen met Brussel aan het Frans een gelijkaardige positie moeten toekennen als het Frans in Zwitserland of in Canada, en zou het dus verplicht zijn om zijn wetgeving in de twee talen uit te werken en af te kondigen – ja, zelfs ‘Vlaanderen/Flandre’ op zijn postzegels te schrijven.

Maar de belangrijkste drijfveer voor sommige Vlamingen om Brussel los te laten valt ongetwijfeld eerder terug te



vinden in een analogie met Ierland. De aanspraken van de Ierse nationalistische beweging hadden betrekking op het volledige eiland. Om na een lange en bloederige strijd de onafhankelijkheid te verwerven aanvaardde de Ierse onafhankelijkheidsleider Michael Collins uiteindelijk een compromis. Hij stond het noorden van het eiland af aan het Verenigd Koninkrijk. En dat heeft hem het leven gekost. Het is daarom niet verrassend dat de film die aan hem gewijd werd, een van de films is die Bart De Wever het sterkst hebben getroffen. In een interview met *Humo* heeft hij overigens opgebiecht dat hij er vaak aan dacht. ‘Ik heb een fascinatie voor de dood, voor de manier van sterven. Ik betrap mezelf erop dat ik veel belangstelling heb voor politici die niet in hun bed gestorven zijn. Zoals Michael Collins.’⁷

Maar er is meer nodig dan de schaduw van een moord om de instemming van Vlaanderen met het principe ‘Vlaanderen laat Brussel niet los’ te verzekeren. Vanwege de economische redenen die hierboven al vermeld werden, zou het opgeven van de Brusselse enclave heel wat anders zijn dan wat het opgeven van het noordelijke deel van het Ierse eiland voor de Ierse republiek betekend heeft. Voor elke rationele Vlaming zou dat een dwaasheid zijn.⁸ Des te meer omdat – in tegenstelling tot de Ieren – de Vlamingen de meerderheid vormen binnen de staat die ze zouden kunnen verlaten door afstand te doen van een deel van ‘hun’ territorium. Men begrijpt dat Vlaanderen zich – om een dergelijke dwaasheid te vermijden – genoodzaakt zag om Brussel meteen in een ijzeren greep te houden door die stad als hoofdstad te kiezen, hoewel slechts 3 procent van de inwoners van Brussel zich Vlaming noemt.⁹ Alsof dat nog niet volstond, heeft VOKA, de invloedrijke Vlaamse werkgeversorganisa-



tie, onlangs haar hoofdzetel naar Brussel verhuisd. De voorzitter van VOKA stelt inderdaad: 'Brussel is de hoofdstad van Vlaanderen en een sociaal-economische troef voor Vlaamse ondernemingen. Daarom zijn we ook verhuisd van Antwerpen naar Brussel. Ik denk trouwens niet dat de Walen Brussel gaan loslaten. De verschillende gemeenschappen in ons land zijn dus verbonden.'¹⁰

Geldt dat ook wel voor Wallonië? Bij de keuze van een hoofdstad heeft men niet dezelfde stoutmoedigheid aan de dag gelegd als Vlaanderen. Die asymmetrie kan makkelijk verantwoord worden. Brussel is geen enclave binnen het Waalse grondgebied. Het is drie keer verder verwijderd van het centrum van Wallonië dan van het centrum van Vlaanderen. En de Brusselaars die zichzelf Waal noemen zijn nog minder talrijk dan degenen die zichzelf Vlaming noemen.¹¹ Misschien kan de beslissing om de Franse Gemeenschap te herdopen in 'Fédération Wallonie-Bruxelles' inmiddels geïnterpreteerd worden als de laattijdige uitdrukking van een symmetrische bezorgdheid.

Wat er ook van zij, een Wallonië dat zonder Brussel achterblijft, is een Wallonië dat afstand zou moeten doen van de transfers die het momenteel vanuit Vlaanderen en Brussel krijgt toebedeeld: ongeveer 7,5 procent van zijn bbp als die transfers geschat worden naar woonplaats, ongeveer 13 procent als ze geschat worden naar werkplek. Als men daar de gevolgen van de herverdeling van de Belgische staatsschuld aan toevoegt, kan men inschatten dat de splitsing van België voor Wallonië (zonder Brussel) een extra last van meer dan 9 procent van zijn bbp met zich kan brengen in de meest gunstige hypothese en van 18 procent in de meest ongunstige hypothese.¹² Als Wallonië op eigen benen zou staan,



zou het zijn publieke uitgaven dus drastisch moeten verminderen om te vermijden dat zijn staatsschuld explodeert en het terechtkomt in een spiraal die gevoed wordt door onbetaalbare rentevoeten. Aan dit rechtstreekse effect zou nog een indirect effect worden toegevoegd, met name het effect op de economische activiteit door de daling van de koopkracht, die momenteel op peil gehouden wordt door de transfers. De reden om Brussel (en tegelijkertijd een Vlaanderen dat vasthoudt aan Brussel) niet los te laten is voor Wallonië dus totaal anders dan voor Vlaanderen, maar zowel voor de een als voor de ander is het extreem moeilijk om zich een situatie in te beelden waarin het overlaten van Brussel aan het andere gewest voordeliger zou zijn dan de huidige situatie.

Als geen van de twee gewesten België wil verlaten zonder Brussel, zou een ervan België dan kunnen verlaten mét Brussel? Het antwoord op die vraag vloeit gedeeltelijk voort uit het antwoord op de vorige vraag. Zonder geweld zou Vlaanderen Brussel niet kunnen binnenhalen zonder het akkoord van Wallonië, dat zich ertegen zou verzetten, net zoals Wallonië Brussel niet zou kunnen inlijven zonder het akkoord van Vlaanderen, dat de inlijving zou weigeren. Men zou vervolgens kunnen nadenken over een unilateraal referendum: de Catalaanse methode. Maar wie gelooft er dat men, bij een dergelijke raadpleging, Brussel simpelweg zal kunnen beschouwen als een onderdeel van de bevolking van Groot-Vlaanderen of die van de Nation francophone, zoals met Barcelona gebeurd is in Catalonië? En als men de Brusselse bevolking afzonderlijk zou laten kiezen, hoeft men, in dit stadium, over de uitkomst nauwelijks te twijfelen. Als men de Brusselaars ondervraagt over het scenario



dat hun voorkeur wegdraagt, is slechts 4 procent van hen te vinden voor een aanhechting bij Vlaanderen en 4,6 procent voor een aanhechting bij Wallonië, terwijl 56,7 procent zich uitspreekt voor een speciale positie van Brussel als gewest of Europese hoofdstad.¹³ Daarbij komt nog dat de Europese instellingen en Europese bewindvoerders alles in het werk zouden stellen om zowel het ene als het andere scenario te verhinderen. De annexatie van Brussel door Vlaanderen zou opgevat worden als de overwinning van een nationalistische beweging waarvoor de Europese Unie zich genoodzaakt zou voelen om nog minder sympathie op te brengen dan voor het Catalaanse onafhankelijkheidsstreven, en de incorporatie van Brussel in een Franstalige natie zou in het verkeerde keelgat schieten bij degenen die vrezen dat de hoofdstad van de Europese Unie in de invloedssfeer van een van de grote lidstaten zou vallen.

Condominium en Brussels EC

Door de optelsom van de bovenstaande overwegingen kunnen we de eerste twee scenario's links laten liggen. Maar de meeste van die overwegingen tasten het derde scenario, het Condominium, niet aan. Dat scenario zou aan Vlaanderen en Wallonië een volledige onafhankelijkheid schenken en aan beide ook de medezeggenschap over Brussel toewijzen. Die ingenieuze formule zou het de twee grote gewesten mogelijk maken om België te verlaten zonder evenwel Brussel te verliezen. Voor de Brusselaars zou het echter aanvoelen als een koloniale voogdij, die des te pijnlijker zou zijn omdat ze gezamenlijk zou worden uitgeoefend. Gedomi-



neerd worden is niet echt een aantrekkelijk perspectief, maar ‘gecondomineerd’ worden door twee kleine staten die constant onderling zouden ruziemaken, is dat nog minder. Het tijdperk van de kolonisatie is gelukkig voorbij. Maar is het niet overdreven om het te hebben over een koloniale voogdij? Bij nader inzien zouden de Brusselaars, in de plausibelste versie van die formule, vertegenwoordigd zijn in het Vlaamse en het Waalse parlement. Maar dat zou de situatie amper aanvaardbaarder maken. Om degenen die er niet meteen van overtuigd zijn toch te overtuigen, zouden we hypothetisch even willen veronderstellen dat men van Vlaanderen een condominium van Nederland en Frankrijk zou maken onder het voorwendsel dat er in Vlaanderen een groot aantal Nederlandstaligen en enkele Franstaligen leven. Men zou dan respectievelijk aan de Nederlandstaligen en aan de Franstaligen van Vlaanderen het stemrecht kunnen verlenen voor de verkiezingen van de Staten-Generaal en van de Assemblée nationale. Dat zou natuurlijk niet volstaan om te negeren dat Vlaanderen de facto de gemeenschappelijke kolonie van twee staten zou zijn geworden, waarin de Vlamingen niet meer dan een zwakke of betekenisloze minderheid zouden vormen. Het zou niet anders zijn voor het condominium dat men weleens uitdoktert als constructie voor Brussel. Bart De Wever heeft gelijk: ‘De moeilijkheid is een oplossing te vinden die de Brusselaars zien zitten, want op een gegeven moment zullen zij een stem in het kapittel hebben.’¹⁴ Als men een oplossing moet vinden ‘die de Brusselaars zien zitten’, is die niet in het Condominium te vinden.

Blijft dus nog het vierde scenario: Brussels European Capital, onafhankelijk van Vlaanderen en Wallonië. Om dat

scenario te verwerpen volstaat het niet om te dreigen met het schrikbeeld van Washington DC, waarvan de gebreken op politiek en sociaal vlak niet inherent zijn aan de positie van federale hoofdstad. Maar het is duidelijk dat de Europese Unie geen enkele bereidheid zou tonen zich in te laten met de delicate onderneming om voor dit kleine territorium een positie van lidstaat en van hoofdstad uit te werken die zowel voor de bevolking ervan als voor alle lidstaten aanvaardbaar zou zijn. In het bijzonder zou de ontwikkeling van een werkbaar socialezekerheidssysteem een hersenbreker zijn: de bevolking van deze ministaat zal voortdurend blijven veranderen en zijn arbeidskrachten zullen voor de helft uit grensarbeiders bestaan. Die kelk zou de Europese Unie maar al te graag aan zich laten voorbijgaan. Het doorslaggevende obstakel zou evenwel van Vlaanderen en Wallonië afkomstig zijn. Zeker, voor elk van de twee gewesten zou de vernedering minder erg zijn dan wanneer Brussel zou worden geannexeerd door het andere gewest. Maar het zou voor de beide gewesten uiteraard moeilijk zijn om te aanvaarden dat ze voortaan slechts even weinig te zeggen hebben over Brussel als de Esten of de Slovaken, en zonder twijfel veel minder dan de Duitsers en de Fransen. In het licht van de ontelbare interdependenties van Brussel met de beide gewesten blijft het behoud van zoiets als België zowel voor de een als voor de ander veruit verkiesbaar boven dat radicale controleverlies.

Groot-Nederland

Uit het onderzoek van die vier scenario's lijkt het dat we zonder enige aarzeling de volgende conclusie naar voren kunnen schuiven: nee, België zal niet barsten. Maar dat zou iets te kort door de bocht zijn. Op elk van die vier basis-scenario's kan zich namelijk een willekeurige combinatie van de volgende vier aanvullingen enten: (a) de hereniging van Vlaanderen met Nederland; (b) de aanhechting van Wallonië bij Frankrijk; (c) de uitbreiding van Brussel; (d) de onafhankelijkheid van de Duitstalige Gemeenschap. En als men rekening houdt met de ene of de andere aanvulling, zou dat weleens het finale verdict kunnen beïnvloeden.

Het probleem is snel opgelost voor de twee laatste. De hypothese van een Brussel dat uitgebreid wordt met zijn hinterland zou enkel een toename inhouden van datgene wat elk van de twee andere gewesten zou kunnen verliezen als ze er afstand van doen. Wat de Duitstalige Gemeenschap betreft, die zal zich minder op haar gemak voelen in een onafhankelijk Wallonië dan in het huidige Belgische kader. Maar de omvorming van haar twee kleine, afzonderlijke territoria tot een onafhankelijke staat, die groter is dan Malta maar geen eiland is en vijf keer minder bevolkt is, zou niet-temin hoogst problematisch zijn. Men kan het zich misschien wel inbeelden, maar het zou in ieder geval de kansen op de verwerkelijking van een van onze vier splitsingsscenario's niet vergroten.

De hereniging van Vlaanderen en Nederland om een nieuwe Nederlandstalige staat van meer dan 22 miljoen inwoners te vormen zou uiteraard van een heel andere orde zijn. De scheiding van de huidige territoria van Vlaanderen



en Nederland is het resultaat van een zuiver historische toevalligheid: het feit dat de Spaanse herovering in de zestiende eeuw gestopt is in Antwerpen. Als Alexander Farnese Antwerpen niet had heroverd in dienst van Filips II in augustus 1585, hadden de provincies van het zuiden deel kunnen uitmaken van de roemrijke ontwikkeling van de provincies van het noorden, bastion van de vrijheid en bakermat van de democratie, in plaats van terug te vallen onder de Spaanse dominantie. En als Farnese niet overgeplaatst en later afgezet was door Filips II, zou hij er misschien in geslaagd zijn om de volledige opstandige Nederlanden te heroveren. Hoe toevallig de scheiding ook moge geweest zijn, de collectieve persoonlijkheden die ten gevolge van de afzonderlijke historische ontwikkelingen ontstaan zijn, zijn er niet minder verschillend door geworden. Of in ieder geval zodanig verschillend dat de poging om kort na de Slag bij Waterloo het Koninkrijk der Nederlanden vorm te geven binnen de grenzen van wat later de Benelux is geworden, op een bittere mislukking is uitgelopen.

Uit die mislukking kan echter niets afgeleid worden in verband met de kansen op een hereniging van Vlaanderen en Nederland. In 1815 hadden we immers niet alleen te maken met het feit dat de Hollandse koning een territorium inpalmde dat naast het huidige Vlaanderen ook Brussel, Wallonië en het Groothertogdom Luxemburg bevatte. Het Vlaanderen en het Brabant van die tijd werden ook geleid door een elite die verfranst was, niet zozeer als gevolg van de korte napoleontische bezetting, maar eerder als gevolg van het feit dat ze gedurende lange tijd deel hadden uitgemaakt van het Franse koninkrijk (wat Vlaanderen betrof), vervolgens van het Hertogdom Bourgondië (wat Vlaanderen en



Brabant betrof) en later van een Oostenrijks keizerrijk dat bezeten was van de Franse cultuur. Maar de situatie ligt nu heel anders. Sinds de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) heeft de Vlaamse intelligentsia een cultuurtaal aangenomen die niet de gecodificeerde versie van de Vlaamse, Limburgse of Brabantse variant van het Nederlands is, maar het Algemeen Nederlands, dus het Nederduitse dialect van Dordrecht, dat in de zestiende eeuw verkozen werd boven het Hoogduits als nationale taal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. De taalkundige verwantschap tussen Vlaanderen en de Noordelijke Nederlanden is op die manier onnoemelijk veel sterker dan ze was onder koning Willem I, zelfs als er tegenwoordig sprake is van enkele verzwakkende tendensen. Bovendien is de religieuze afstand (die overigens nooit reusachtig groot geweest is door het feit dat de grens die de calvinisten van de katholieken scheidt ver ten noorden van de politieke grens ligt) sterk verkleind door het effect van de secularisering van de christelijke bevolking en van een parallelle immigratie uit Marokko en andere moslimlanden. Waarom er dus niet over nadenken, waartoe ook al werd opgeroepen door verscheidene Nederlandse en Belgische persoonlijkheden,¹⁵ dat Vlaanderen opnieuw geabsorbeerd wordt door Nederland? Zou de taalkundige verwantschap niet kunnen volstaan, zodra België ontbonden is, om de kloof te dichten die zich gedurende de scheidingsperiode van vierhonderd jaar gevormd heeft, waardoor een economische macht tot stand kan komen waarvan het bbp even groot zou zijn als dat van Spanje?

Zoals eerder al gemeld, zorgt de onderdompeling van de beide entiteiten in de eengemaakte Europese markt ervoor

dat een dergelijke schaalvergroting verstoken blijft van elk rechtstreeks economisch voordeel. Voor Vlaanderen zou het er ook niet op neerkomen zich te verenigen met een rijkere partner in de hoop om voordeel te halen uit nettotransfers. Het bbp per capita van Vlaanderen is weliswaar kleiner dan dat van Nederland, maar de ongelijkheid wordt omgekeerd als men rekening houdt met de talloze Vlamingen die hun economische activiteit uitoefenen in de Brusselse enclave. In 2014 bedroeg het bbp per capita van Nederland 38.900 euro, dat van Vlaanderen 37.400 euro en dat van Vlaanderen met Brussel 40.700 euro.¹⁶ Een onafhankelijk Vlaanderen, dat meer inwoners zou tellen dan Denemarken, Finland of Ierland, zou er ook geen belang bij hebben om zijn volwaardige lidmaatschap van de Europese Unie te verliezen. Bovendien zou de aanhechting van Vlaanderen bij Nederland sterk lijken op een annexatie: aan de ene kant een natie die trots is op haar geschiedenis en haar instellingen en zich bewust is van haar numerieke overwicht, aan de andere kant een kleine broer in het zuiden die zijn afzonderlijke geschiedenis enkel te danken heeft aan het feit dat hij de Spaanse herovering niet succesvol heeft kunnen tegenhouden. Een povere bekroning van de lange emancipatiestrijd van het Vlaamse volk! Het scenario van een aanhechting van Vlaanderen bij Nederland kan dus rustig opzij worden geschoven, en men kan zich dan ook de speculaties besparen over de impact ervan op een splitsing van België.

Rattachisme

Hetzelfde geldt niet noodzakelijk voor de vierde mogelijke aanvulling: de aanhechting van Wallonië bij Frankrijk. Deze aanvulling heeft wellicht een stukje van haar aantrekkingskracht verloren door de herinnering aan het feit dat ze populair was bij de Waalse collaborateurs met het Vichy-regime.¹⁷ Men kan zich bovendien niet beroepen op de autoriteit van Jules Destrée: ‘Is het dus niet gerechtvaardigd om, wat België betreft, te spreken van een stuk van Duitsland en een stuk van Frankrijk? Maar men zou mij zeer slecht begrijpen als men daaruit zou afleiden dat elk van die stukken politiek zou moeten worden aangehecht bij een moederland.’¹⁸ Maar niets van dat alles moet ons ervan weerhouden om zonder taboe een variant van onze scenario’s te verkennen die niet zo zorgeloos opzij kan worden geschoven als de vorige.

Wat zorgt ervoor dat men deze variant meer au sérieux kan nemen? Zeker niet het feit dat er proportioneel een klein beetje meer Fransen in Wallonië (2,2 procent) zijn dan Nederlanders in Vlaanderen (2,1 procent). Ze zijn er trouwens nog heel wat minder talrijk dan de Italianen.¹⁹ Veel belangrijker is het feit dat de culturele verwantschap tussen Wallonië en Frankrijk veel sterker is dan die tussen Vlaanderen en Nederland. Dat feit heeft gedeeltelijk historische redenen. Terwijl het Nederlands pas in de negentiende eeuw de cultuurtaal van Vlaanderen is geworden, is het Frans van het Île-de-France in de Romaanse provincies van België al in de dertiende eeuw aangenomen als literaire taal, met een voorkeur boven de Waalse en Picardische dialecten en het is het Frans, niet het Waals, dat zich geleidelijk aan

verspreid heeft in Gaume, zoals ook in Brussel, ten nadele van de Germaanse dialecten.²⁰ ‘Door te participeren aan de Franse cultuur’, schreef de kanunnik en Leuvense professor Jacques Leclercq vlak na de Tweede Wereldoorlog, ‘kan Wallonië er alleen maar wel bij varen als het zich zo innig mogelijk verbindt met de intellectuele ontwikkeling van Frankrijk.’²¹

Zijn wensen zijn in de loop van de daaropvolgende decennia werkelijkheid geworden, maar hij kon niet vermoeden wat het machtige middel voor die nog steeds nauwe gehechtheid zou vormen, een middel dat de impact van vijf eeuwen cultuurgeschiedenis behoorlijk doet verbleken: de televisie. In Nederlandstalig België is het aandeel van de Vlaamse televisiezenders niet ver verwijderd van 90 procent, en dat van de belangrijkste Nederlandse zender komt nauwelijks aan 1 procent. In Franstalig België daarentegen stijgen de Franse zenders boven de 40 procent, in vergelijking met de 47 procent die de RTBf en RTL samen realiseren.²² Wat die zenders vanuit Parijs over Wallonië uitstrooien, behoort natuurlijk niet noodzakelijk tot de zuivere Franse cultuur. Maar zelfs de Amerikaanse feuilletons, geselecteerd en gedubd door France 2 of TF1, bereiken Wallonië met een duidelijk waarneembare *French touch*. Bij die directe toegang van het Waalse volk tot de Franse media – die nooit een equivalent gekend heeft in de geschreven of gesproken pers – komt nog het feit dat de journalisten van alle Belgische Franstalige media er zelf toe neigen om meer over te nemen van wat zich voordoet en gezegd wordt in Frankrijk dan van de rest van de wereld, meer bepaald omdat geen enkel taalkundig obstakel hun toegang tot de bronnen bemoeilijkt. Bijna driekwart van de boeken in het

Frans die in België verkocht worden, wordt uitgegeven in Frankrijk.²³ Het resultaat daarvan is dat Frankrijk – wat de affiniteit betreft waarop de gemiddelde Waal zich beroept voor zijn culturele, sociale en politieke leven – niet alleen ver uitstijgt boven elk ander buitenlands land, maar ook ver uitstijgt boven Vlaanderen.

De aanhechting bij Frankrijk zou de Walen bovendien niet opzadelen met een gelijkaardig psychologisch probleem als dat van de Vlamingen bij een mogelijke aanhechting bij Nederland. In tegenstelling tot wat de ontbinding van België voor Vlaanderen zou betekenen, zou ze voor Wallonië niet het eindpunt van een emancipatiestrijd inhouden, waarvan de glans zou verbleken door de annexatie bij een buurland. Deze ontbinding zou makkelijk voorgesteld kunnen worden als de terugkeer van een bevolking naar de schoot van het moederland, waarvan die bevolking gedurende lange tijd was afgesneden door het toeval van de dynastieke opvolgingen en veldslagen. In de loop van één generatie zouden de Walen al snel aantonen dat er nergens anders burgers te vinden zijn die zo trots zijn als zij op de waarden van de Republiek en op de rol die de grote Franse natie heeft gespeeld (en zou moeten blijven spelen) in het Europese avontuur. Tezelfdertijd is het zelfs niet uitgesloten dat ze erin slagen om hun culturele regionale identiteit beter uit te drukken dan dat ze ooit hebben kunnen doen in een Belgische context, zelfs na de federalisatie. Waalse intellectuelen hebben zich vaak beklagd over het misprijzen en de marginalisering waarin de Waalse cultuur gehouden werd door de Franstalige Brusselse bourgeoisie, waarvan de culturele hegemonie zich, in hun ogen, nog een keer gemanifesteerd heeft in de keuze van Brussel als hoofdstad van de



Franse Gemeenschap van België toen België gevormd werd tot een federale staat.²⁴ Op het materiële vlak zou de verhouding ook heel verschillend zijn. Het huidige bbp per capita van Wallonië situeert zich op 61 procent van het bbp per capita van Frankrijk.²⁵ Zoals eerder al verklaard, zou een Wallonië dat gescheiden wordt van de rest van België zich gedwongen zien tot een *remake* van een Grieks drama – tenzij het dus ontvangen zou worden in de schoot van de grote Franse natie. Maar zou die bereid zijn om Wallonië te ontvangen?

Welkom in Frankrijk?

De kwestie wordt soms als beslist beschouwd op basis van wat generaal De Gaulle aan het einde van de jaren zestig gezegd zou hebben. Tot tweemaal toe, in 1944 en 1963, verwierp Charles de Gaulle op ondubbelzinnige wijze de rattachistische wensen van de Waalse delegaties die hem opgezocht hadden. Geen sprake van, antwoordde hij hun, dat we de ontmanteling van België zouden aanwakkeren. Maar aan het einde van de jaren zestig, in de loop van een gesprek op het Élysée met Robert Liénard, professor in de rechten aan de UCL en stichter van de Leuvense afdeling van de beweging *Rénovation wallonne*, zou hij zich veel verzoenender hebben opgesteld. ‘Maar als op een dag een politieke autoriteit die representatief is voor Wallonië zich officieel tot Frankrijk zou richten, zouden wij graag op die bewuste dag positief reageren op een verzoek dat ons volledig legitiem lijkt. Vroeger dan dat is onmogelijk. Ik heb desondanks de overtuiging dat enkel de overname door een land als Frankrijk de toe-



komst van jullie drie à vier miljoen Walen kan verzekeren. [...] De traditionele politiek van Frankrijk heeft er altijd naar gestreefd om de Fransen van het buitenland [les Français de l'extérieur] te laten aansluiten bij het moederland. Door een historisch toeval heeft die aansluiting [rassemblement] in het geval van Wallonië niet plaatsgevonden.²⁶

Enkele decennia na de Duitse *Wiedervereinigung* zou de ontvangst zelfs nog warmer kunnen zijn. Een 'rattachistische' president van de Republiek zou zich kunnen opwerpen als een Helmut Kohl van de Fransen door zonder slag of stoot een oude droom van expansie naar het noorden te realiseren. Dat de Walen slechts 'des Français de l'extérieur' zouden zijn, was duidelijk al de mening van Talleyrand, de toekomstige minister van Buitenlandse Zaken van Napoleon en vertegenwoordiger van Frankrijk tijdens de onderhandelingen die de onafhankelijkheid van België in 1830 bezegelden. Van zijn reis in België rond 1790 had hij het volgende uitstekende nieuws meegebracht: 'Er zijn geen Belgen; er zijn er nooit geweest, er zullen er nooit zijn: er zijn Fransen, Vlamingen of Hollanders (dat is hetzelfde) en Duitsers.'²⁷ Wat een zoete weerwraak. Zelfs de gemeente Waterloo zou uiteindelijk veroverd worden, en dat zonder een druppel bloed te vergieten. Maar de kostprijs zou in de miljarden liggen. Sinds het tijdperk van De Gaulle is de reële waarde van de Belgische staatsschuld namelijk vervijfvoudigd en is het bbp per capita van Wallonië ver onder dat van Vlaanderen en dat van Frankrijk gezakt. Om te vermijden dat de Walen in een situatie zouden belanden waarin ze veel armer zouden zijn, zou Frankrijk dus aanzienlijke sommen moeten betalen. Zeker, Frankrijk is rijk en de Fransen hebben de nodige miljarden gevonden voor verschillende over-

names, meer bepaald van de Generale Maatschappij door Suez, van Cockerill-Sambre door Usinor, van Petrofina door Total en van GB door Carrefour.²⁸

Maar hier zou het om iets heel anders gaan. Het Franse volk en de vertegenwoordigers ervan zouden juist moeten aanvaarden een substantieel deel van de Belgische schuld over te nemen en gedurende onbepaalde tijd nettotransfers naar Wallonië te financieren. Het perspectief om enkele miljoenen personen meer te besturen zou ongetwijfeld een aantal politici verleiden, maar hoe zou men het Franse volk kunnen overtuigen, wetende dat het economische voordeel vanwege de eengemaakte Europese markt nihil zou zijn en dat na die kleine demografische injectie de Franse bevolking nog steeds meer dan tien miljoen inwoners minder zou tellen dan die van Duitsland? Wat zou men er in het bijzonder in de naburige regio van de Hauts-de-France van denken, waar het bbp per capita het zwakste van Frankrijk is, hoewel nog steeds 20 procent hoger dan dat van Wallonië? Zou de plaatselijke bevolking – op aansturen van het Front National, dat bijzonder sterk staat in deze regio – niet heftig protesteren tegen zo'n dure annexatie?

Als Brussel deel zou uitmaken van de trofee, zou deze kwestie natuurlijk al een andere allure hebben. Met Brussel erbij zou het bbp per capita van Wallonië zelfs 10 procent groter zijn dan dat van Frankrijk. En in plaats van het behoud van het Europees Parlement in Straatsburg tegen alle logica in te moeten verdedigen, zou Frankrijk in één beweging de hoofdstad van de Europese Unie binnenhalen. In wat tot nu toe zeker de stringentste en best uitgewerkte verdediging van het rattachistische scenario is, benadrukt de gepensioneerde Franse ambtenaar Jacques Lenain overi-

gens een dergelijke gemeenschappelijke absorptie van Wallonië en Brussel: ‘Het Franse voordeel van een dergelijke unie met Brussel zou reëel en duurzaam zijn. Het zou ontstaan uit de invloedssfeer die de plaats van Frankrijk “in” en “naast” Brussel met zich zou brengen. Een immaterieel, maar belangrijk voordeel, dat Frankrijk op lange termijn veel winst zou kunnen opleveren.’²⁹ Het is overigens veelzeggend dat de cover van een editie van het magazine *Nouvel Observateur* (gepubliceerd op 7 augustus 2008), waarin een lang artikel gewijd werd aan de mogelijkheid van een aanhechting van Wallonië bij Frankrijk (zonder met een woord over Brussel te reppen), in grote letters de volgende titel droeg: ‘Et si Bruxelles devenait française’. Helaas voor de rattachisten van Frankrijk en België behoort de variant die ook Brussel bevat, om de redenen die hierboven werden toegelicht, tot geen enkel realistisch scenario.

De rattachistische gok zou bijgevolg heel riskant worden. Zich losmaken van een land met de volledige wetgeving waaraan men onderworpen is en waarvan men vrijwel het volledige herverdelingssysteem deelt, om zich bij een ander land te voegen, werkt direct en diep in op de materiële situatie van de hele bevolking die erbij betrokken is. Daarmee vergeleken is de brexit een pretje. De overbrenging van de verworven rechten in het kader van het Belgische pensioensysteem zou op zichzelf al een nachtmerrie zijn, en de bron van een reusachtige reeks juridische geschillen. Als de Franse bewindvoerders konden rekenen op de algemene overtuiging dat de absorptie van Wallonië in het belang van hun medeburgers is, zouden vele geschillen beslecht kunnen worden door gulle maatregelen ten gunste van de ex-Belgen. Dan zou Frankrijk wellicht zijn jakobijnse

reflexen beteugelen en Wallonië een sociaal regime kunnen verlenen dat geen enkel Waals gezin zou benadelen, en een vorm van autonomie waardoor Wallonië, op kosten van Frankrijk, enkele min of meer ‘exotische’ instellingen zou kunnen behouden, misschien zelfs – wie weet? – gesubsidieerde katholieke universiteiten. Maar bij gebrek aan een dergelijke overtuiging zou een annexatieproject met ironie en rancune onthaald worden door degenen die er enkel een symptoom van de megalomanie van de politieke leiders in zouden zien. Zodra de keuze voor Frankrijk uitgesproken is, kan Wallonië trouwens niet langer wachten op cadeaus van wat er van België zou overblijven, net zoals het Verenigd Koninkrijk daar niet op kan hopen vanwege de rest van de Europese Unie. En zoals in het geval van de brexit, maar met veel meer op het spel, zou het lot van de Waalse bevolking overgeleverd zijn aan de ups en downs van lange en complexe onderhandelingen.

Deze rattachistische optionele aanvulling kan echter niet met dezelfde lichtvoetigheid als de overige drie worden weggevaagd van de tabel met mogelijke scenario’s. Als ze als realistisch werd beschouwd, zou de waarschijnlijkheid van de twee splitsingsscenario’s (met twee en met drie) die het opgeven van Brussel door Wallonië omvatten, significant toenemen. Maar de Waalse bevolking zou zich snel bewust worden van het risico dat ze zou nemen om op die manier uit een financieel oogpunt slechter af te zijn en minder controle te hebben over het eigen lot dan in de huidige situatie. Dat risico houdt de romantici van het Franse moederland niet tegen om hun droom te blijven koesteren. Maar alle verantwoordelijke politici die er helder over nadenken, zullen beseffen dat ze zich niet in een dergelijk avontuur kun-

nen storten. Ze zullen dan wellicht eerder aangespoord worden om echt het idee uit de wereld te helpen dat er voor Wallonië een behaaglijk schuilhoekje bestaat in de schoot van een taalkundig homogene natie, en om kordater dan ooit werk te maken van het welslagen van onze meertalige federatie.

Groot-Brussel of sterk België

Zelfs als we die rattachistische aanvulling erbij nemen, kunnen we dus na het onderzoek van de verschillende mogelijke scenario's concluderen dat het antwoord op onze voorafgaande vraag luidt: nee, België zal niet barsten. Voor geen enkel splitsingsscenario bestaat er een kans dat het in een afzienbare toekomst gerealiseerd wordt, in wezen omdat noch Vlaanderen, noch Wallonië van plan is om de controle die ze momenteel over Brussel uitoefenen op te geven, en omdat de enige manier om zich een onafhankelijkheid te veroorloven zonder die controle te verliezen erin zou bestaan om Brussel te herleiden tot hun gemeenschappelijke kolonie. De Vlaamse en de Franse Gemeenschap, de verlengstukken van Vlaanderen en Wallonië, zijn als twee octopussen die verstrengeld blijven binnen het kader van eenzelfde staat door de hardnekkige weigering om eenzelfde prooi los te laten. De drie gewesten waaruit deze staat nu bestaat, zullen dus een gemeenschappelijke politieke entiteit blijven vormen. Die entiteit mag eventueel herdoopt worden. Ze zal zeker opnieuw gemodelleerd moeten worden, en dat zal ook gebeuren. Maar België zal niet enkel moeten overleven. Het zal ook een sterke federatie moeten

blijven die bevoegd is voor belangrijke competenties, en dat vanwege het antwoord dat men met eenzelfde zekerheid kan aanreiken op een tweede vraag: zal Brussel uitbreiden?

Als economische of geografische entiteit zal Brussel uiteraard blijven uitbreiden, zoals het al gedaan heeft, ver buiten de regionale grenzen. Maar zal Brussel ook uitbreiden als politieke entiteit, op een manier waarbij niet alleen de aangrenzende faciliteitengemeenten worden toegevoegd, maar ook zijn volledige economische hinterland, wat grosso modo neerkomt op de volledige voormalige provincie Brabant? Elke buitenlandse expert op het gebied van stedelijke economie of geografie die de institutionele organisatie van België bestudeert, verbaast zich erover dat men beslist heeft het land te federaliseren met zo'n beperkte ruimte voor Brussel. Om die economisch irrationele keuze te begrijpen is het nuttig om even terug te gaan naar de jaren zestig en de twee meest bewogen episodes uit onze communautaire geschiedenis voor de geest te halen: de Vlaamse marsen op Brussel om de taalgrens definitief vast te leggen, en de betogingen die hebben geleid tot de verwijdering van de Franstalige afdeling aan de universiteit van Leuven. Het was de angst voor een Franstalige 'olievlek' die Vlaams-Brabant zou overspoelen vanuit Brussel en Leuven die ertoe geleid heeft dat men een smalle en vastliggende grens heeft getrokken rondom een enkele kleine zone met een tweetalig statuut, die een kwarteeuw later het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest zou worden.

Ik zal in hoofdstuk 2 dieper ingaan op de rechtvaardiging van een dergelijke grens. Maar of ze nu gerechtvaardigd was of niet, de invoering ervan verklaart waarom het verloop van de transformatie van België tot een federale

staat ertoe geleid heeft de negentien Brusselse gemeenten te scheiden van de rest van de oude provincie Brabant, die zelf in twee eentalige provincies werd verdeeld. Die twee provincies zijn momenteel de welvarendste van het land. Het belastbaar inkomen per capita van Vlaams-Brabant ligt bijna 10 procent hoger dan het Vlaamse gemiddelde. Dat van Waals-Brabant ligt 21 procent hoger dan het Waalse gemiddelde. Kan men zich voorstellen dat Vlaanderen en/of Wallonië op een dag vrijwillig afzien van hun rijkste provincie? Of dat de Belgische federale regering zich op een dag voldoende machtig voelt om de twee grote gewesten te dwingen om hun rijkste provincies in het voordeel van het derde gewest op te geven? De antwoorden op die twee vragen zijn voldoende evident om te kunnen besluiten: nee, in die zin zal Brussel nooit uitbreiden.

Het is de beperkte omvang van zijn grenzen die een efficiënte regionalisering van talrijke bevoegdheden verhindert, wegens de ontelbare positieve en negatieve interacties tussen het kleine Brusselse Hoofdstedelijke Gewest en zijn onmiddellijke omgeving in Vlaanderen en Wallonië. Als de transformatie van België in een federale staat een gewest had voortgebracht waartoe Brussel en zijn hinterland behoorden, dan had men zich zonder noemenswaardige bezwaren tevreden kunnen stellen met een België ultralight. Maar Brussel zal zich niet, of slechts heel weinig, buiten zijn huidige grenzen kunnen uitbreiden. Daarom zal een sterke federale staat nodig zijn, die over voldoende bevoegdheden beschikt om de bijzonder intense interdependenties tussen de drie gewesten die de centrale agglomeratie van het land delen in goede banen te leiden, op domeinen zoals de mobiliteit, de criminaliteit, de volksgezondheid, het onderwijs,

en in het bijzonder de sociale zekerheid en de fiscaliteit. De afwijzing van een groot Brussel houdt de aanvaarding van een sterk België in, hoe drastisch dat eventueel ook zou kunnen verschillen van het huidige België.

Zou dat andere België ‘confederaal’ kunnen zijn? Dat hangt af van wat men daaronder verstaat. Tussen een confederatie en een unitaire staat is er een continuüm dat gekenmerkt wordt door het aantal en de grootte van de bevoegdheden die respectievelijk worden toegewezen aan de centrale regering of aan de regeringen van de samenstellende delen, en door het gemak waarmee het centrum of de samenstellende delen de competenties die zijn toegewezen aan het andere bestuursniveau (weer) kunnen opnemen. Er is over het algemeen sprake van een *confederatie* als geen enkele belangrijke bevoegdheid stevig wordt toegewezen aan het centrum, van een *unitaire staat* als geen enkele competentie stevig wordt toegewezen aan de deelstaten. Ik zal van een *federatie* spreken als belangrijke bevoegdheden stevig worden toegewezen aan elk van de twee niveaus, en van een *federale staat* als de bevoegdheden die door de federatie worden toegekend aan het centrale niveau, het hoogste gezag bevatten wat betreft het gebruik van geweld (politie en leger), de verplichte herverdeling en het verplichte onderwijs. Volgens die definitie volgt uit wat voorafgaat – de kleinschaligheid van Brussel en vervolgens de verdeling van de centrale hoofdstedelijke zone van het land tussen de drie gewesten – dat het België dat we nodig hebben meer moet zijn dan een confederatie, in casu een federatie die op zijn minst enkele kenmerken van een federale staat bezit. Maar er zijn andere definitie van het ‘confederalisme’, bijvoorbeeld die van de voorzitter van VOKA: ‘Mijn definitie van confedera-

ZAL BELGIË BARSTEN?

lisme is de bevoegdheden zo te verdelen dat ze het efficiëntst zijn. [...] Als er zaken zijn die beter federaal blijven omdat het efficiënter is, dan is dat perfect voor ons.³⁰ Het België dat we nodig hebben, moet zeker confederaal zijn in die betekenis. Maar om ervoor te zorgen dat het veel beter functioneert dan nu, is het belangrijk om zijn instellingen grondig te blijven hervormen – ik kom er in de volgende hoofdstukken op terug – en ook om, zonder naïviteit en zonder vrees, het probleem aan te pakken dat de kern uitmaakt van het onbehagen dat België kenmerkt: het taalprobleem.



HOOFDSTUK 2

DE ONHEIL- SPELENDE UITDAGING VAN JOHN STUART MILL

Mill en de Vlaamse kwestie

Een deel van de mensheid vormt een natie als het verenigd wordt door gemeenschappelijke sympathieën die niet gedeeld worden met derden. [...] Dat nationale gevoel kan verschillende gronden hebben. Soms is het het gevolg van een identiteit die bepaald wordt door ras of afkomst. Een taal- of geloofsgemeenschap draagt er veel toe bij. [...] Geen enkele van die omstandigheden is in ieder geval noodzakelijk of voldoende. [...] Zo hebben de Vlaamse en



Waalse provincies van België, ondanks hun diversiteit op het gebied van ras en taal, een gevoel van gemeenschappelijke nationaliteit dat veel sterker is dan het gevoel dat de eerstgenoemde provincies met Holland delen of de laatstgenoemde met Frankrijk.³¹

Aan het begin van hoofdstuk XVI van de *Considerations on Representative Government* van de Engelse filosoof en econoom John Stuart Mill kan men deze evocatie over België lezen, een zeldzaamheid in de grote klassieke teksten van de politieke filosofie. Maar als degenen met een sterke Belgische patriottische reflex zich daarover zouden verheugen, hebben ze het bij het verkeerde eind. Die vermelding wordt immers gevolgd door de beroemde passage waarin Mill stelt dat elke meertalige democratie vrijwel gedoemd is tot een mislukking. Een despotisch regime is uitstekend in staat op een standvastige manier om te gaan met een grote taalkundige diversiteit. De politieke keuzes worden van bovenaf opgelegd en vereisen nauwelijks meer dan een lokale elite die in staat is om te communiceren in de hegemone taal. Maar het loopt volgens Mill heel anders zodra een multinationale en in het bijzonder meertalige entiteit zich uitrust met 'vrije instellingen', die het volk of de volkeren het woord geven.

Vrije instellingen zijn vrijwel onmogelijk in een land dat uit verschillende nationaliteiten bestaat. In de schoot van een volk zonder wij-gevoel [without fellow-feeling], in het bijzonder als het verschillende talen leest en spreekt, kan de verenigde publieke opinie, die noodzakelijk is voor het functioneren van een representatieve democratie, niet bestaan. De





invloeden die de opinies vormen en de politieke handelingen bepalen, verschillen in de verschillende secties van het land. In de verschillende delen van het land wordt het vertrouwen door compleet verschillende politieke leiders gewekt. De boeken, kranten, traktaten en toespraken die hen bereiken, zijn niet dezelfde. De ene sectie negeert de opinies en de drijfveren die in de andere sectie aanwezig zijn. [...] Vanwege de zojuist vermelde redenen vormt het ruwe samenvallen van politieke grenzen en nationale grenzen over het algemeen een noodzakelijke voorwaarde voor vrije instellingen.³²

In het kader van die redenering komt Mill niet meer terug op de case van België om er zijn conclusies op toe te passen. Ongeveer tien jaar later nam een van zijn vrienden die taak op zich. In een artikel over de 'Vlaamse kwestie' schreef de liberaal Émile de Laveleye, professor aan de (Franstalige) universiteit van Gent en later aan die van Luik:

Het is de democratische beweging die de kwestie van de nationaliteiten en van de talen in het leven heeft geroepen. Wanneer de rijken en de adel discussiëren, beheren en besturen, kan het hun weinig schelen in welke taal ze dat doen. [...] Op een dag zal de Vlaamse kwestie er dus toe leiden dat het volk zal worden toegelaten tot de volksvergaderingen, en op die dag zal ons nationale voortbestaan bedreigd zijn als men aan de ene zijde onvoldoende terughoudendheid en aan de andere zijde onvoldoende behendigheid aan de dag legt.³³



De thesis van Mill, overgenomen door De Laveleye, kan als volgt worden geherformuleerd: er kan geen levensvatbare democratie bestaan zonder een volk dat een voldoende sterke eenheid vormt, wat op zijn minst een gemeenschappelijke taal veronderstelt en bijgevolg een 'ruw samenvallen' van politieke grenzen en taalgrenzen impliceert. In een enge interpretatie is dat verenigde volk dat vereist wordt door de democratie een *ethnos*, dat wil zeggen een homogeen volk dat gekenmerkt wordt door een gemeenschap van waarden, gewoonten en gebruiken. Dit wordt in bijzondere mate mogelijk gemaakt door de moedertaal, wat op zijn beurt de toewijding aan een gemeenschappelijke identiteit en spontane solidariteitsgevoelens vergemakkelijkt. Die interpretatie is duidelijk aanwezig in het werk van de Duitse politieke denker Carl Schmitt, voor wie 'de politieke kracht van een democratie zich manifesteert in de capaciteit om het vreemde, het verschil, datgene wat de homogeniteit bedreigt, op een afstand te houden of te verwijderen'.³⁴ Maar ze is ook niet afwezig in de analyse van Jules Destrée, voor wie het fundamentele probleem van België uitdrukkelijk bestond in het samenleven van twee *ethnoi* in die betekenis van het woord:

Wil dat zeggen dat er geen Belgen zijn in België, net zoals ik het met een dichterlijke overdrijving heb uitgedrukt in 1912 in mijn "Brief aan de koning"? [...] Ik heb willen aantonen dat een unie van minder dan een eeuw slechts weinig voorstelt bij een gescheiden bestaan van meer dan vijftien eeuwen en dat daarover slechts een laagje vernis lag, dat bij de minste schok de ware onderbouw zou openbaren.³⁵

Wie de uitdaging van Mill een zinvolle betekenis wil geven, hoeft echter niet noodzakelijk uit te gaan van de etnische interpretatie van wat een volk is. Men kan het bescheidener opvatten als een *demos* die over een gemeenschappelijke agora beschikt, een gedeelde publieke ruimte. Wat een levensvatbare democratie vereist, zijn dan de institutionele – en in het bijzonder de taalkundige – voorwaarden voor een permanente dialoog die alle burgers samenbrengt. Een cultureel homogene ethnos vergemakkelijkt zonder enige twijfel het goede functioneren van een dergelijke *demos*, maar hij is er geen noodzakelijke voorwaarde voor. Dat onderscheid is cruciaal om inzicht te krijgen in de aard van de uitdaging waarmee België vandaag de dag geconfronteerd wordt, en om de ruimte van de mogelijke antwoorden op een nuttige wijze te kunnen verkennen. Het is inderdaad helemaal niet nodig om een etnische interpretatie van Mills thesis aan te hangen om tot de vaststelling te komen dat de Belgische democratie geconfronteerd wordt met een serieus probleem, met name dat het land samengesteld is uit twee naast elkaar bestaande democratieën.

In de loop van de laatste decennia is de Belgische gemeenschappelijke agora in een versneld tempo zwakker geworden. Meer dan een eeuw na de voorspellingen van De Laveleye heeft het mechanisme dat door Mill zo scherpzinnig beschreven werd in de hierboven geciteerde passage, in België de aangekondigde resultaten opgeleverd. De politcoloog Wilfried Dewachter kwam op basis van enkele significante statistieken al in 1996 tot de volgende conclusie: 'De andere gemeenschap van het land is nagenoeg het buitenland. Het is behoorlijk moeilijk voor een politiek systeem om lang op een bevredigende manier te functioneren met



een dergelijke onwetendheid en bijgevolg een dergelijk wederzijds onbegrip in de beide helften van het land.’³⁶ Het lange proces van de democratisering van de politieke macht en van de gelijkschakeling van de taalkundige rechten heeft duidelijk een ontbinding veroorzaakt van de ‘verenigde publieke opinie’ – voor zover die ooit bestaan heeft – die een gezonde democratie volgens Mill nodig heeft. Die bestaat uit een permanente dialoog waarin een gemeenschap onophoudelijk een multidimensionaal project voor een gemeenschappelijk bestaan formuleert, bediscussieert, realiseert en bijstuurt, via de tussenkomst van haar vertegenwoordigers, haar verenigingen, haar media. Als men in plaats van één dialoog er twee of meer heeft, zonder nauwelijks enige communicatie van de een met de ander, hoeft het niet te verbazen dat er verschillende interpretaties over het verleden en verschillende visies over de toekomst ontstaan en dat die verschillen een permanente bron van frustratie vormen, ja zelfs van woede. Dat is de uitdaging die inherent is aan elke meertalige én democratische staat. Hoe is het mogelijk om die uitdaging in goede banen te leiden?

De top-downverfransing

Een eerste oplossing, waarvan het klassieke voorbeeld wordt gevoed door de taalkundige geschiedenis van de Franse republiek, bestaat erin een eind te maken aan de meertaligheid door het opleggen van één specifieke taal over het volledige grondgebied. Zoals Mill het zelf opmerkte:





De ervaring bewijst dat een nationaliteit kan fuseren en kan worden opgeslorpt door een andere nationaliteit: en als ze oorspronkelijk een minderwaardig en eerder achtergesteld deel van de menselijke soort was, dan werkt een dergelijke opslorping enorm in haar voordeel. Niemand kan stellen dat het voor een Bretoen of een Bask van Frans Navarra niet heilzamer is om te worden ondergedompeld in de ideeën en de gevoelens van een volk dat uiterst geciviliseerd en gecultiveerd is, dan te zitten mokken op zijn rotsen, als een half wild overblijfsel uit vervlogen tijden, waarbij men nooit buiten de eigen beperkte mentale kring treedt, zonder deelname aan of interesse voor de algemene evolutie van de wereld.³⁷



Die strategie van een taalkundige top-downnassimilatie is zeker niet alleen het privilege van Frankrijk. De keizer van Oostenrijk (en de Nederlanden) Jozef II droomde er ook van: 'Hoe nuttig zou het niet zijn als men slechts één taal sprak in het hele keizerrijk, die iedereen makkelijk zou begrijpen?'³⁸ Daar is echter niets van gekomen en onder druk van de democratisering is het Oostenrijkse keizerrijk uiteindelijk uiteengevallen.



Die taalkundige top-downnassimilatie staat, overal waar ze geslaagd is, in het centrum van het fenomeen van het nationalisme, zoals het zich vanaf het einde van de achttiende eeuw verspreid heeft over Europa en vervolgens over de hele wereld. Volgens de beroemde formulering van Ernest Gellner vereist het nationalisme, in nauwe samenhang met de industrialisering, inderdaad dat enerzijds de staten (institutioneel gedefinieerd) en anderzijds de naties (cultureel





gedefinieerd op een manier die de taalkundige dimensie centraal stelt) met elkaar samenvallen. Een dergelijk samenvallen, zo legt Gellner uit, heeft zich vertaald in een transformatie van de taalkundige kaart van Europa. Tijdens het pre-industriële tijdperk leek die kaart op een schilderij van de Berlijnse schilder Kokoschka: vlekken van verschillende kleuren die op een complexe en chaotische manier gemengd worden, maar die toch een structuur vormen die men waarneemt zodra men er afstand van neemt. Door het effect van de industrialisering is die kaart gaan lijken op een schilderij van Modigliani: vlakken van compacte kleuren, steeds homogener, het ene vlak van het andere gescheiden door heldere lijnen die de grenzen van de staten verbeelden. De taalkundige ‘modiglianisering’ is vooral een gevolg van de voluntaristische actie van staten die erop gericht zijn de industrialisering te promoten. Die promotie vindt plaats aan de hand van de ontwikkeling van een verplicht onderwijssysteem waarin een unieke taal gebruikt en verspreid wordt om de economie te voeden met de opgeleide en mobiele arbeidskrachten die ze nodig heeft.³⁹

Het lijkt nauwelijks twijfel dat sommigen ervan gedroomd hebben die strategie van een taalkundige top-downnassimilatie ook in België toe te passen. Men vindt er een frappante formulering over in een passage van een brief die in 1834 geschreven zou zijn door Charles Rogier, een van de belangrijkste Belgische politici van de negentiende eeuw, die meermaals minister en eerste minister was:

De eerste principes van een goed bestuur zijn gebaseerd op het exclusieve gebruik van één taal en het is evident dat de enige taal van de Belgen het Frans



moet zijn. Om dat resultaat te bereiken is het noodzakelijk dat alle burgerlijke en militaire functies gedurende enige tijd worden toevertrouwd aan Walen of aan Luxemburgers; de Vlamingen, die tijdelijk geen toegang hebben tot de voordelen die verbonden zijn aan die ambten, zullen op die manier gedwongen worden om het Frans te leren. Zo zullen we geleidelijk aan een eind maken aan het Germaanse element in België.

In werkelijkheid werd die tekst nooit door Rogier geschreven. In 1902 toonde de Vlaamse historicus Leonard Willems aan dat de enige bron daarvoor het verslag van een lezing was die in 1866 in Gent in het Vlaams door een zekere Frans Gerard werd gegeven. In dat verslag werd aan Rogier enkel, en bovendien in de derde persoon, de eerste zin toegeschreven.⁴⁰ Een aantal auteurs die de pogingen tot de verfransing van België naar het model van Frankrijk aan de kaak willen stellen, zijn die tekst echter blijven citeren alsof Rogier hem zelf geschreven had – zelfs in de zogezegde originele Franse versie, wat het citaat een schijn van authenticiteit bezorgde.⁴¹

Rogier was zonder twijfel een te bedachtzaam politicus om zich zo'n boude uitspraak te veroorloven. In een tussenkomst in de Kamer in 1847 heeft hij trouwens expliciet ontkend dat hij de wil had om 'Vlaanderen te verwaalsen' [walloniser les Flandres].⁴² Men kan echter niet uitsluiten dat het wel degelijk zijn oorspronkelijke wens was. Dat was in ieder geval ook de interpretatie van Jules Destrée: 'Bij het begin van de Belgische onafhankelijkheid bestond het basisidee van een Rogier erin om de nationale eenheid te realiseren



door de eenheid van de taal en hij hoopte daarbij om de dominantie van het Frans te kunnen vestigen.⁴³ En het was wel degelijk Charles Rogier die, samen met Alexandre Gendebien en Félix de Mérode, de eerste taalwet van het onafhankelijke België ondertekend heeft. Volgens dit besluit van het Centraal Comité van het Voorlopig Bewind van 16 november 1830 verschillen ‘de Vlaamse en de Duitse taal, die in gebruik zijn bij de bewoners van bepaalde regio’s, van provincie tot provincie en soms van district tot district, op een manier dat het onmogelijk zou zijn om een officiële tekst te publiceren over wetten en besluiten in het Vlaams en het Duits’. Daarom ‘zal het officiële bulletin van de wetten en handelingen van de regering in het Frans worden gepubliceerd’⁴⁴. Met andere woorden, het Frans wordt de enige officiële taal.

Als die strategie van top-downverfransing gelukt zou zijn, zou Vlaanderen zich nu uit een taalkundig oogpunt in de situatie van Ierland of Frans-Vlaanderen bevinden. De oorspronkelijke taal zou er enkel nog door een kleine minderheid beheerst worden en ze zou nauwelijks een grotere publieke status hebben dan een rol in symbolische aangelegenheden, familienamen of plaatsnamen, terwijl de ‘sterkere’ taal voortaan de moedertaal van de bevolking zou zijn. Omdat de administratie en vooral het onderwijs er hoofdzakelijk in het Frans werden georganiseerd, heeft dat proces in Vlaanderen in de loop van de negentiende eeuw overigens een opmerkelijke vooruitgang geboekt. Vanaf de onafhankelijkheid tot aan het einde van de eeuw hebben alle steden waarvan de inwoners hoofdzakelijk een taal spraken die men toen het Vlaams noemde, het deel van hun bevolking dat zich Franstalig noemde gevoelig zien toenemen, in het bijzonder Brussel. Zo waren de Franstaligen bij de volkstel-



ling van 1846 enkel in de kleine gemeente Sint-Joost-ten-Node in de meerderheid. In 1910 waren ze dat ook in de gemeenten Brussel-stad, Schaarbeek, Etterbeek, Elsene, Sint-Gillis en Vorst. In 1947 waren ze dat in alle negentien gemeenten van het huidige Brusselse Hoofdstedelijke Gewest, behalve Evere.⁴⁵ Als dat proces zich had voortgezet in heel Vlaanderen zouden de Vlamingen nu even trots zijn op Maeterlinck of Verhaeren (die in het Frans schreven) als de Ieren op James Joyce (die in het Engels schreef). Zoals hun burens in Frans-Vlaanderen zouden ze vanaf hun geboorte een taal bezitten die internationaal meer verspreid is. En vooral – en dat is wat ons hier interesseert – zou het probleem dat door Mill geformuleerd werd zich niet voordoen, omdat de taalkundige eenheid van de Belgische demos in grote mate verzekerd zou zijn.

Maar onder druk van de eisen van de ontluikende Vlaamse beweging werden de diverse instrumenten voor een bewuste verfransing van Vlaanderen geleidelijk aan ontmanteld, door de voorrang van het Frans in de Vlaamse provincies stapsgewijs terug te dringen op bestuurlijk en gerechtelijk vlak, net als in de verschillende onderwijsniveaus. In zijn beroemde 'Brief aan de koning' stelt Jules Destrée frank en vrij vast dat elke poging tot een taalkundige top-downunificatie mislukt is. 'Regeringen hebben zich uitgesloofd voor dat vergeefse werk en hebben geprobeerd om ofwel het Vlaams, ofwel het Frans terug te dringen. De taalgrens is onveranderd gebleven, als bewijs van de koppige wil van de twee volkeren om zich niet met elkaar te vermengen.'⁴⁶ Kan men zich inbeelden dat op een dag de taalkundige eenheid in de andere richting gerealiseerd zou worden? Jules Destrée nam die mogelijkheid ernstig:



Op dit ogenblik is Vlaanderen dichter bevolkt dan Wallonië en omdat het geboortecijfer er hoger ligt, is het mathematisch zeker dat binnen twintig jaar de Vlamingen in België de parlementaire meerderheid zullen hebben en heer en meester zullen zijn in de regering. [...] Men kan er anderzijds bevreesd voor zijn dat zij ook het droombeeld van de fusie in de nationale eenheid nastreven, maar deze keer in het voordeel van het Vlaams.⁴⁷

Bij 'de koppige wil van de twee volkeren om zich niet met elkaar te vermengen' die Destrée beschreef, heeft zich echter ook een andere hindernis voor elke taalkundige top-downunificatie gevoegd: een grote consensus binnen onze liberale democratieën die geformaliseerd werd in artikel 5 van het Kaderverdrag van de Raad van Europa inzake de bescherming van nationale minderheden (1994): 'De Partijen onthouden zich van beleid of praktijken gericht op assimilatie tegen hun wil van personen die tot nationale minderheden behoren en beschermen deze personen tegen elk op een zodanige assimilatie gericht optreden.' Het opleggen van de meerderheidstaal van de Belgen heeft geen grotere kans om een realistisch perspectief te worden dan het opleggen van de minderheidstaal.

De bottom-upverfransing

De definitieve mislukking van de top-downverfransing heeft echter niet tot gevolg gehad dat elke taalkundige unificatie een halt werd toegeroepen. Die unificatie kan



gebruikmaken van een ander mechanisme, bottom-up, ongetwijfeld trager en minder zichtbaar, maar op termijn niet minder efficiënt. De taalkundige bottom-upunificatie is goed verenigbaar met een officieel tweetalig regime, in die zin dat het overheidsapparaat, de openbare diensten, het gerechtelijk systeem en het openbaar onderwijs in elk van de talen beschikbaar zijn over het hele grondgebied vanaf het moment dat een voldoende aantal personen erom vraagt. Een dergelijk regime kan worden gekwalificeerd als een regime van *zachte tweetaligheid*, zonder verplichting voor de burgers om de andere taal aan te leren, maar met een verplichting voor de overheid om de openbare diensten in de twee talen aan te bieden. Als er vanaf het begin een grote ongelijkheid bestaat tussen de twee talen in kwestie, kan men verwachten dat in een dergelijk regime een geleidelijke verdringing ontstaat in het voordeel van een van beide talen. Een goed begrip van het mechanisme van die verdringing is essentieel om te begrijpen wat nog steeds de kern van de Belgische taalstrijd uitmaakt.

De taalkundige ongelijkheid waarover het gaat, moet niet worden opgevat als een intrinsieke superioriteit van de ene taal tegenover de andere, maar als een verschil op het gebied van prestige of van verspreiding in het buitenland, en vooral simpelweg op het gebied van voorafgaande kennis van de andere taal in de contacten tussen de twee taalgemeenschappen. De geleidelijke terugdringing van de ene taal ten voordele van de andere taal is hier niet het product van een geopenbaarde of verborgen overheidsactie, maar het effect van een diffuus mechanisme dat bestaat uit twee componenten die ineengestremgeld zijn.⁴⁸

De eerste component is wat men kortweg het *probabilistische leren* zou kunnen noemen: hoe groter de waarschijnlijkheid dat we een taal zullen gebruiken, hoe sneller en beter we die taal leren, enerzijds omdat er geen betere manier bestaat om een taal te leren dan haar te beoefenen, en anderzijds omdat er geen betere stimulans bestaat om je tijd en geld te investeren in het leren van een taal dan het perspectief haar ook daadwerkelijk te moeten gebruiken.

De tweede component is de systematische keuze van wat ik de *maximintaal* zou willen noemen. Als een persoon die op verschillende niveaus meer dan één taal kent zo goed mogelijk begrepen wil worden door een of meer personen die zelf ook op verschillende niveaus verschillende talen kennen, is de taal die hij in de meeste gevallen spontaan zal gebruiken niet de taal die de meerderheid van de deelnemers aan het gesprek het best beheerst. Het is ook niet de taal waarvan de gemiddelde kennis het hoogst is, maar wel de taal die het best beheerst wordt door de deelnemer die haar het minst goed kent, met andere woorden de taal waarvan de minimale kennis maximaal is, oftewel de *maximintaal*. Of het nu gaat om een gesprek tussen twee of honderd personen, men heeft sowieso de neiging om die taal te kiezen omdat ze de communicatie het minst moeizaam maakt en het minste uitsluiting veroorzaakt. Het is die neiging die ervoor zorgt dat we spontaan naar het Engels overschakelen vanaf het moment dat een Hongaar of een Chinees zich bij een groep voegt die exclusief samengesteld is uit Frans-taligen of Nederlandstaligen. Die tendens is er ook wanneer het Frans zich opdringt – misschien na een begin in het Nederlands uit beleefdheid – in de meerderheid van de gesprekken tussen een Waal en een Vlaming.

Hoe intenser de communicatie tussen taalgemeenschappen in een regime van zachte tweetaligheid, hoe meer de ‘sterkere’ taal de neiging zal hebben om de ‘zwakkere’ taal te vervangen in een groeiend aantal contexten. Of, om de politicoloog Jean Laponce te parafraseren, hoe vriendelijker de mensen met elkaar omgaan, hoe minder de talen het zijn. Voor Laponce geldt zoals voor Gellner:

De moderne staat, vooral de staat die op zoek is naar de geografische en sociale mobiliteit van zijn burgers, gaat moeilijk samen met meertaligheid. Als de moderne staat geen institutionele hindernissen opricht waarvan de krachtigste de taalgrens is, zal zich spontaan een hellend vlak vormen, dat uitmondt in eentaligheid.⁴⁹

Maar terwijl de taalkundige unificatie zoals beschreven door Gellner top-down is, is die waar Laponce de aandacht op vestigt bottom-up. Het mechanisme dat aan de basis ligt van het ‘hellend vlak’ dat hij beschrijft, heeft, zodra de dynamiek van de industriële samenleving op gang komt, geen enkele behoefte aan enig staatsinterventionisme: een *laisser-faire* volstaat. Afzonderlijke talen kunnen oneindig lang naast elkaar bestaan zolang de sprekers ervan nauwelijks of helemaal niet met elkaar communiceren. Dat kan bijvoorbeeld omdat de talen in kwestie in dorpen worden gesproken die weliswaar dicht bij elkaar liggen maar quasi-autarkisch functioneren, of omdat ze door verschillende religieuze gemeenschappen worden gesproken die gemengde huwelijken verbieden en de economische contacten tot een minimum beperken. Maar als mannen en vrouwen van naburige taalgemeenschappen



intensief handel met elkaar beginnen te drijven, in dezelfde bedrijven werken, elkaar het hof maken, samen kinderen krijgen en opvoeden, dan wordt het een heel ander verhaal. In die verschillende contexten is er inderdaad sprake van een tendens waarbij de *maximintaal*, de taal van degene die het minst goed de taal van de andere spreekt, wordt aangenomen in de uitwisseling. Zij is het die zich onverbiddelijk verspreidt van generatie op generatie: hoe meer de arbeidsverdeling gevorderd is, hoe intensiever de geografische mobiliteit en hoe duidelijker de oorspronkelijke suprematie van een van beide talen, hoe hoger ook het ritme van de verspreiding.

De beide processen – top-down en bottom-up – kunnen samen voorkomen. Toen in het officieel eentalige België van 1869 het eerstgenoemde proces van kracht was, werd het tweede proces goed beschreven door een Franstalige magistraat:

Als de Vlamingen zich haasten om het Frans te leren dat de Walen spreken, dan is dat omdat de kennis van die taal voor hen even noodzakelijk als aangenaam is. [...] Het is waar dat er nauwelijks enige wederkerigheid van de kant van de Walen is en dat die laatsten zich weinig gehaast tonen om het Vlaams te leren; de reden daarvoor is niet dat er sprake is van vooroordelen, maar dat ze niet dezelfde noodzaak voelen als de Vlamingen ten opzichte van het Frans. Kan men de Walen dat aanrekenen? Zijn alle Belgische burgers dan niet vrij om de taal te leren en te praten die hun geschikt lijkt? Genieten de Vlamingen, zoals de anderen, op dat gebied niet volledige vrijheid?



Het *laisser-faire* volstaat dus. ‘Die unificatie [van het nationale denken] zal overigens vanzelf plaatsvinden, op natuurlijke wijze, zonder de interventie van de overheid.’ En hij voegt er nog aan toe: ‘Dat de ontwikkelde klassen van Vlaanderen het Frans boven het Nederlands verkiezen, is een onbetwistbaar feit en dat zal, wat men er ook aan probeert te doen, altijd zo zijn.’⁵⁰

Meer nog dan de top-downverfransing is het die bottom-upverfransing die aan het werk geweest is in het Vlaanderen van de negentiende eeuw en die zich nog voortgezet heeft na de erkenning van het ‘Vlaams’ als officiële taal van België, op gelijke voet met het Frans, in 1898. De zachte tweetaligheid – een aanbod van de openbare diensten in de twee talen zonder verplichting voor de burgers om de andere taal te leren – die dat verloop vrij spel geeft, klinkt behoorlijk aantrekkelijk voor degenen die zich aan de goede kant bevinden. Met zijn gebruikelijke oprechtheid stelde Jules Destrée dat de kennis van het Frans in Vlaanderen ‘voor ons, Walen, een voordeel bevat dat niet minder waardevol is. Dankzij de tweetaligheid van de Vlaamse steden hebben we het gevoel dat we in België zijn. Wij kunnen ons in alle mogelijke richtingen verplaatsen en toch thuisblijven. De dag dat het Frans verbannen wordt uit Vlaanderen, zullen wij er buitenlanders zijn, net zoals in Amsterdam of in Utrecht. Wij moeten het Frans dus verdedigen, bij ons, maar nog sterker bij de Vlamingen.’⁵¹ Maar men begrijpt zonder enige moeite dat aan de andere kant deze zachte meertaligheid begrepen en bekritiseerd kon worden als een vals alternatief voor de officiële eentaligheid, als een schijnheilig bedrog waarbij de reële ongelijkheid van de talen ertoe leidt dat de erkenning van hun formele gelijk-

heid niet kan verhinderen dat de ‘sterkere’ taal de ‘zwakkere’ taal geleidelijk verdrijft.

De taalkundige bottom-upunificatie, die met een grote kracht werkzaam was in de verfransing van de Vlaamse steden – net als in de germanisering van de steden van het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk of in de verengelsing van Montréal – is dus het gevolg van een *laisser-faire* in een situatie van reële ongelijkheid. Ze vertoont niet alle gebreken van de taalkundige top-downunificatie, die een opzettelijke en publiekelijk erkende bevestiging van de ongelijkheid van de talen impliceert. Maar ze bezit er wel het grootste deel van. In het bijzonder blijft het een aanzienlijk voordeel als men de ‘sterkere’ taal als moedertaal bezit. En hoewel de sociale minderwaardigheid van de ene taal tegenover de andere niet langer officieel verkondigd wordt, blijft die niettemin duidelijk zichtbaar door de beperkte geestdrift die de sprekers van de ‘sterkere’ taal vertonen om de ‘zwakkere’ te leren. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de sprekers van de lokaal ‘zwakkere’ talen de neiging hebben om, overal waar ze het kunnen en vaak enkel in het kader van een zeer langzame bewustzijnsvorming, de zachte tweetaligheid te verwerpen. Dat is wat er in België gebeurd is en wat geleid heeft tot de stopzetting van dat regime – of exacter gezegd: tot de geleidelijke beperking ervan tot Brussel – ten voordele van het principe van de taalkundige territorialiteit, met ingrijpende gevolgen voor het lot van het land.

Het principe van de taalkundige territorialiteit

Het zogenaamde taalkundige territorialiteitsprincipe heeft zijn intrede gedaan in de Belgische wetgeving in 1932 – onder druk van de Vlaamse beweging, maar met de oogluikende toestemming van de Waalse politieke leiders – toen het grootste gedeelte van het nationale territorium bij wet werd afgebakend als eentalig Nederlandstalig of eentalig Franstalig. Over het algemeen bestaat dat principe uit een geheel van dwingende regels die binnen de grenzen van een territorium het taalgebruik regelen in de openbare communicatie (de afkondiging van de wetten, de bestuursdiensten, de officiële publieke mededelingen) en in het openbaar onderwijs (in een brede interpretatie waarbij elke vorm van onderwijs die door de overheid gesubsidieerd of erkend is, als ‘openbaar’ kan worden beschouwd). Die regels hebben als doelstelling en, wanneer ze doeltreffend zijn, als effect om het dubbele mechanisme te blokkeren dat hierboven werd beschreven – probabilistisch leren en gebruik van de *maximintaal* – op zo’n manier dat het redelijk is te verwachten dat degenen die zich vestigen op het betreffende grondgebied de moed en de deemoed zullen hebben om de lokale taal te leren.

Zoals op andere plaatsen op deze wereld werd dit taalkundige territorialiteitsprincipe in België hoofdzakelijk ingevoerd op verzoek van de ‘gedomineerde’ taalgemeenschap, die er belang bij had om een beschermende taalgrens op te richten. Om dat proces te beschrijven stelt Benedict Anderson een verhelderende analogie voor:



Net zoals zwakke of onderontwikkelde staten zich trachten te verdedigen tegen een externe economische dominantie door hun lokale industrieën te omringen met douanebarrières, zo ontwikkelen groepen waarvan de belangen en positie ondermijnd worden door sterke metropolen het nationalisme onder de beschikbare massa's. Op die manier kunnen ze politiek-culturele muren oprichten, die de nodige bescherming bieden voor de verdediging en de versterking van hun macht.⁵²

Zolang een andere taal op het eigen grondgebied over de 'hogere' functies beschikt, zijn de leden van de gedomineerde taalgemeenschap verplicht om die taal te leren. Ook ondervinden ze, in vergelijking met degenen van wie de 'sterkere' taal de moedertaal is, grote nadelen op het gebied van onderwijs, openbare functies of private transacties, net als in hun contacten met het overheidsapparaat en de rechterlijke macht. Maar als ze erin slagen om hun eigen taal als officiële taal te laten erkennen op hun grondgebied, dan wordt het nadeel omgedraaid. Dan is het aan degenen die de taal niet of slecht kennen, omdat ze van elders afkomstig zijn, om 'invoerrechten' te storten, om de zware tol voor het leren van een vreemde taal te betalen. Een beschermende taalgrens invoeren is echter zelden een eenvoudige operatie, vanwege de alomtegenwoordige taalkundige heterogeniteit, en hoe sterker, ouder en meer verspreid de taalkundige minderheden zijn, hoe minder eenvoudig een dergelijk proces verloopt.

Wat voorafgaat, laat zien hoe de machtsverhoudingen in een democratische staat ervoor kunnen zorgen dat die ob-



stakels overwonnen worden en het taalkundige territorialiteitsprincipe ingevoerd kan worden. Maar is een dergelijk principe gerechtvaardigd? Het is waarschijnlijk voldoende evident voor de meerderheid van de Vlamingen, Catalanen of Québécois. Maar het is dat veel minder voor de Franstalige Belgen, de Spaanssprekende Spanjaarden en de Engeltalige Canadezen, die er vaak een absurd *ius soli* in zien, dat in tegenspraak is met de rechten van de mens. Het territorialiteitsprincipe stipuleert inderdaad dat het de plaats is waar men zich bevindt – en niet de voorkeuren van de personen die ervoor kiezen om er zich te vestigen – die de taal van de publieke communicatie en van het openbaar onderwijs bepaalt. Maar dit principe mag niet worden opgevat als de weergave van een natuurrecht van de ‘oorspronkelijke’ bewoners en hun afstammelingen om voor eeuwig hun dialect op te leggen aan iedereen die zich op hun voorouderlijk grondgebied vestigt. In die interpretatie zou het snel afgelopen zijn met het Frans in Québec, en in België zouden we al iets dichterbij de vereisten van het principe komen als we onszelf allemaal zouden opleggen om een Keltische taal te leren.

Het territorialiteitsprincipe kan ook niet worden opgevat als de miskennis van het recht van elk individu om de taal van zijn keuze te praten in zijn privéleven, in de verenigingen waarvan hij lid is, of in zijn economische activiteiten. Op die manier is het helemaal compatibel met de fundamentele burgerrechten. Het vereist wel dat iedereen de lokale taal kent, maar niet dat men uitsluitend deze taal kent. Niets in dit principe kan bijvoorbeeld de taalkundige minderheden van Vlaanderen of van Wallonië verhinderen om hun taal op te vatten als een deel van hun identiteit, om cul-



turele activiteiten te organiseren in hun eigen taal, inclusief met de steun van lokale overheden, of om ervoor te zorgen dat er plaats is voor het leren van hun taal op alle onderwijsniveaus. De doelstelling die door het principe wordt nagestreefd, vraagt ook niet dat men het op een dogmatische of zelfs karikaturale manier interpreteert, zoals momenteel wel het geval is in onze verkeerssignalisatie. Die geeft aan steden namen die variëren met de plaats van het verkeersbord. Menige buitenlandse bezoeker die ooit door die praktijk, die men bezwaarlijk gebruiksvriendelijk kan noemen, op een onaangename manier verdwaald is, heeft eruit geconcludeerd dat ze enkel als een dolgedraaide onverdraagzaamheid verklaard kon worden.⁵³ Het zou op geen enkele manier een aantasting inhouden van de geneigdheid van de inwoners van een gewest om er de taal van te leren als men een formule zou aannemen die eenvoudiger en hoffelijker zou zijn en die er simpelweg in zou bestaan om overal de Franstalige of Nederlandstalige benaming van een plaats te gebruiken naargelang die zich in Vlaanderen of in Wallonië bevindt.

'Iets wat zeer aanvaardbaar is'

Zo hebben we het principe verhelderd, maar hoe kunnen we het rechtvaardigen? Een eerste rechtvaardiging die soms wordt voorgesteld, is de bijdrage ervan aan het behoud van de taalkundige diversiteit tegen de imperialistische tendens van de machtigste talen. Die bijdrage kan niet worden genegeerd. Maar de taalkundige diversiteit is geen doel op zich. In een wereld waarin de media en de markt gemondialiseerd



worden, is de taalkundige diversiteit weliswaar de beste bescherming tegen de culturele homogenisering. De culturele diversiteit is een gemeenschappelijk goed van de mensheid: ze zorgt ervoor dat er met meer variaties geëxperimenteerd kan worden en dat er een rijkere verkenning van de mogelijke samenlevingsvormen plaatsvindt. Maar terwijl de taalkundige diversiteit bijdraagt aan de bescherming van de diverse culturen, beperkt ze ook het gemak waarmee men ervan kan genieten. Het onderscheid tussen de talen is immers niets anders dan hun wederzijdse onverstaanbaarheid.⁵⁴ Wat er ook van zij, in het geval dat ons bezighoudt, is de bijdrage aan de taalkundige diversiteit een behoorlijk zwak argument. Nederland garandeert dat, zelfs in het geval van een integrale verfransing van Vlaanderen, het Nederlands nog steeds behoorlijk levend blijft.

Een tweede rechtvaardiging die soms naar voren wordt geschoven, is de bijdrage van het taalkundige territorialiteitsprincipe aan de sociale cohesie: de publieke taal, die alle inwoners moeten leren, is essentieel om goed te kunnen samenleven, of het nu als werknemer, als burger of als buur is. Dat argument is belangrijk in het geval van immigranten die een taal spreken waarvan men geen enkele reden heeft om te veronderstellen dat de lokale bevolking ervoor openstaat om die te leren. Maar het heeft slechts een beperkte reikwijdte wanneer het gaat over de bescherming van een lokale taal tegen een sterke taal die in staat is om op lange termijn de lokale taal te vervangen, zoals het geval was met het Frans in Vlaanderen.

Een derde rechtvaardiging baseert zich op de hypothese dat de werking van dit principe na onvermijdelijke overgangstwisten de taalkundige vrede verzekert. De reden



waarom de taalkundige spanningen in Zwitserland minder scherp zijn geweest – en nu nog steeds zijn – dan in Canada en België, is hoofdzakelijk het feit dat Zwitserland, als gevolg van de kantonale autonomie, meteen al het taalkundige territorialiteitsprincipe heeft toegepast. Men kan trouwens moeilijk ontkennen dat de inwerkingtreding van dit principe, vanaf 1932, ook in België een pacificerend effect heeft gehad. Het conflict heeft zich sindsdien op kleine delen van het land geconcentreerd waar het niet werd toegepast, en het is vervolgens in de loop der tijd vervaagd op de plaatsen waar die uitzonderingen werden opgeheven. De belangrijkste uitzondering was de regel die een herziening oplegde van de taalkundige positie van de gemeenten – Franstalig, Nederlandstalig of tweetalig – in het licht van de resultaten van de volkstellingen. Ten gevolge van twee grote Vlaamse marsen op Brussel en van de burgerlijke ongehoorzaamheid van honderden Vlaamse burgemeesters die weigerden om het taalkundige onderdeel van de volkstelling uit te voeren, werd dat onderdeel geschrapt en werd er een definitief tracé vastgelegd voor de taalgrens in november 1962.

Een tweede uitzondering had te maken met de aanwezigheid en de ontwikkeling van de belangrijkste Franstalige universiteit van het land in de Vlaamse stad Leuven. Ook die uitzondering werd uiteindelijk opgeheven, toen er, opnieuw onder druk van herhaalde Vlaamse betogingen en ten koste van een zware regeringscrisis, werd besloten de Franstalige sectie van de universiteit naar Waals grondgebied te verplaatsen. Het pacificerende effect van die beslissing, hoe controversieel ze ook was op het moment dat ze werd genomen, wordt mooi geïllustreerd door het contrast tussen twee Latijnse inscripties die gegraveerd zijn op een



van de twee ceremoniële staven die vooropgaan in de academische stoeten van de Université catholique de Louvain. Aan het begin van de jaren zeventig heeft de Franstalige universiteit zich een nieuwe staf moeten aanschaffen om de staf te vervangen die de Nederlandstalige universiteit toekwam. Mgr. Massaux, de rector op het moment van de splitsing, liet erop graveren dat zijn universiteit ‘nadat ze lange tijd bestookt en uiteindelijk verbannen en weggejaagd werd van haar hoofdzetel, met genoegen verhuisd is naar Romaans grondgebied, waarbij ze een volk [gens] achter zich heeft gelaten waarmee het onmogelijk is een goede omgang te hebben’. Een halve eeuw later heeft rector Vincent Blondel op de andere zijde van de staf een Latijnse inscriptie laten graveren die bevestigt dat deze universiteit, ‘die met genoegen gevestigd werd in Wallonië en Brussel, haar ontwikkeling heeft voortgezet, resoluut gericht op de toekomst, ten dienste van onze regio’s, van België, van Europa en van de wereld, in een uitstekende verstandhouding met haar Vlaamse zuster’.⁵⁵ Als de universiteit hardnekkig had volgehouden in Leuven te blijven en geweigerd had zich te onderwerpen aan het taalkundige territorialiteitsprincipe, zou de toon ongetwijfeld minder zacht geweest zijn.

Maar de vrede kan onrechtvaardig zijn, en de pacificatie kan een capitulatie voor buitensporige eisen zijn. De eisen voor dwingende regels die gekoppeld waren aan de publieke communicatie en aan het openbaar onderwijs, kwamen weliswaar voort uit een gevoel van onrechtvaardigheid dat wijdverspreid was in Vlaanderen, vanwege de invasie van het Frans. Maar was dat gevoel gefundeerd? Jules Destrée werd er uiteindelijk van overtuigd. Aan het einde van zijn leven schreef hij:



Wat ik niet toelaat, is dat zij [de burgers die in Vlaanderen Frans spreken] ervan uitgaan in Vlaanderen enkel Frans te spreken. Die manier om zich vol dedain af te keren van het milieu waarin men leeft, om te weigeren om contact op te nemen met het volk, bevalt me niet echt. Ze zullen het Frans kunnen spreken zo vaak ze willen, maar ze moeten het Vlaams begrijpen. En in bestuurlijke contacten met de overheid mogen ze enkel de taal van de zeer grote meerderheid hanteren. Als men zich ertoe beperkt te zeggen dat de administratie in Vlaanderen eentalig moet zijn omdat het Vlaams de gebruikstaal van de grote meerderheid van de Vlamingen is, dan zegt men iets wat zeer aanvaardbaar is – des te meer omdat de tegenhanger daarvan (namelijk dat het Frans de gebruikstaal van de grote meerderheid van de Walen is en dat de administratie er dus eentalig moet zijn) de integriteit van onze cultuur bewaart, waar we zelf zo sterk aan vasthouden.⁵⁶

Ik kan hem geen ongelijk geven. Het taalkundige territorialiteitsprincipe kan inderdaad worden gebaseerd op een rechtvaardigheidsconcept dat zich niet laat herleiden tot een kwestie van gelijke kansen en dat plaatsmaakt voor een eis van gelijkwaardigheid. Het is de rechtvaardigheid in deze zin die aangetast zou worden door de taalkundige unificatie van België, zelfs als die unificatie exclusief bottom-up gebeurde. Ten eerste, bij afwezigheid van regels die een unificatie belemmeren, laat men inderdaad een ‘koloniale’ attitude de vrije loop. Die gaat gepaard met de verwachting dat de lokale bevolking de taal van de nieuwkomer leert, en niet



omgekeerd. Het is een beetje alsof het bij elke ontmoeting steeds dezelfde zouden zijn die moeten buigen. Ten tweede, bij afwezigheid van dergelijke regels stelt men de lokale taal bloot aan de langzame agonie die wordt veroorzaakt door haar vervanging, van context naar context, door een sterkere taal. Het is het proces van verdrijving van de ‘zwakere’ taal ‘uit vriendelijkheid’ die hierboven beschreven werd, waarvan het *maximin*-mechanisme de basis vormt. Ten slotte verhindert men bij afwezigheid van dergelijke regels dat de lokale taal de opperste positie van officiële taal van een politieke gemeenschap kan opeisen. Die positie opeisen is enkel verdedigbaar als de taal voldoende beheerst wordt door iedereen, inclusief de nieuwkomers.⁵⁷

Hoe dan ook, of men het territorialiteitsprincipe op die manier kan rechtvaardigen of niet, de inwerkingtreding ervan vanaf 1932 heeft al snel effect gehad. Terwijl in Brussel het regime van de zachte tweetaligheid ervoor zorgde dat het Frans zijn progressie kon voortzetten, begon het aandeel Franstaligen in de negen belangrijkste Vlaamse steden, dat van decennium tot decennium toegenomen was gedurende de eerste eeuw van de Belgische onafhankelijkheid, af te nemen. Tussen 1930 en 1947, de jaren van de twee laatste talentellingen, is het er gemiddeld gedaald van 6 naar 4 procent. Het resultaat was natuurlijk een definitief afscheid van elke hoop op een taalkundige unificatie van het land, of het nu in haar top-down- of in haar bottom-upversie was.



Waarom geen harde tweetaligheid?

Vooraleer te berusten in de steun voor het taalkundige territorialiteitsprincipe en in wat er het onvermijdelijke gevolg van is – het ontstaan van twee naast elkaar bestaande democratieën – kan het de moeite waard zijn een moment stil te staan bij wat men een ‘harde’ versie van de tweetaligheid zou kunnen noemen, een dwingende versie die niet een verplichte tweetaligheid voor de overheden in het hele land impliceert, maar een verplichting voor alle burgers om de twee talen te leren. Men zou bijvoorbeeld van de beheersing van beide talen een voorwaarde kunnen maken voor het behalen van een diploma in het secundair onderwijs of de wettelijke toegangsvoorwaarde voor elke job in de openbare sector in het hele land. Hoe strikter die versie van de tweetaligheid zou zijn, hoe duidelijker ze zou ontsnappen aan het gevaar dat ze onder een façade van tweetaligheid een asymmetrische taalkundige unificatie zou camoufleren, en hoe meer ze dus zou ontsnappen aan wat als onaanvaardbaar is gebleken in de bottom-up- én de top-downverfransing. Als antwoord op de uitdaging van Mill zou dat een echt alternatief voor de eentaligheid zijn. Is het dat niet wat we nodig hebben?

Jules Destrée was er duidelijk geen vurig voorstander van:

Het is in Brussel dat de fantastische theorie van de integrale tweetaligheid ontstaan is. België is een tweetalig land. Alle Belgen moeten dus tweetalig zijn. Door de Vlamingen het Frans te leren en de Walen het Vlaams zullen wij de echte nationale een-



heid realiseren. [...] Die theorie is idioot [Cette théorie est imbécile]. Men kan er die extreme kwalificatie aan geven, omdat ze ten eerste praktisch onrealiseerbaar is [...], ten tweede omdat onze Belgische kracht juist zit in de vrije vereniging van twee verschillende volkeren en elke fusie een achteruitgang zou inhouden, en ten slotte omdat de dwang in deze kwestie rechtstreeks leidt naar de splitsing van de twee volkeren in plaats van ze dichter bij elkaar te brengen.⁵⁸

Destrées aversie tegenover die 'théorie imbécile' kan makkelijk worden geïdentificeerd. Zoals hij een beetje verderop verduidelijkt, zou de introductie van die dwingende tweetaligheid tegen de achtergrond van een asymmetrische tweetaligheid die het gevolg is van *laisser-faire*, neerkomen op het toekennen van een aanzienlijk voordeel aan degenen die zich daarvoor in een zwakkere positie bevonden en die, om die reden, gemotiveerd waren om de andere taal te leren en er de kans toe hadden.⁵⁹

Onafhankelijk van het feit of de harde tweetaligheid om die reden onaanvaardbaar is of niet, is ze vooral problematisch vanwege haar kostprijs, zonder overeenkomstig voordeel. Bij afwezigheid van voldoende gelegenheden en spontane motivaties zou het algemeen aanleren van een tweede taal een zeer dure onderneming zijn. Wachten tot de Walen het Nederlands leren, schreef Jacques Leclercq, 'verbergt een complete afwezigheid van elke realiteitszin. [...] De feiten zijn de feiten en dromen zijn niet in staat om daaraan iets te veranderen. België zal slechts overleven als het erin slaagt zich te hervormen door rekening te houden met realiteiten die sterker zijn dan alle theorieën.'⁶⁰ Omdat de kennis van

het Frans nog steeds veel wijdverspreider is in Vlaanderen dan de kennis van het Nederlands in Wallonië, leidt de *maximin*-dynamiek nog steeds heel zelden tot de keuze van het Nederlands als voertaal tussen een Vlaming en een Waal. Door dat feit blijven de kansen om het te oefenen en de motivatie om het te leren zwak, zelfs voor Franstaligen die regelmatig in contact komen met Nederlandstaligen. Dat gebrek aan motivatie leidt makkelijk tot een minachtende attitude, die het leerproces nog moeilijker maakt. In een onderzoek bij (Franstalige) studenten van de Université Libre de Bruxelles waarin werd nagegaan in hoeverre een bepaalde taal positieve of negatieve connotaties opriep, waren de uitgelokte adjectieven voor het Frans bij 95 procent van de antwoorden positief en voor het Engels bij 97 procent van de antwoorden. Voor het Nederlands was dat het geval bij 4 procent van de antwoorden. De negatieve scores waren 3 procent voor het Frans, 2 procent voor het Engels en 90,4 procent voor het Nederlands. Hoe kan men ervan uitgaan dat het leren van een taal efficiënt verloopt als degenen die de taal moeten leren deze omschrijven als ‘ruw, onaangenaam, afstotend, verplicht, moeilijk om te leren en regionaal’?⁶¹

Naargelang de kennis van het Frans afneemt bij de Vlaamse bevolking – in het bijzonder naargelang de uitstekende kennis van het Frans afneemt bij het best opgeleide deel van de Vlaamse bevolking – zou men weliswaar kunnen verwachten dat er een gevoelige vermeerdering plaatsvindt van het aantal interacties waarin het Nederlands de *maximintaal* zou zijn. Maar die geringe hoop verdwijnt al snel door een nieuw fenomeen: het plotse binnenvallen van het Engels in de taalkundige portefeuille van de jonge gene-

raties. Zowel in Vlaanderen als in Wallonië en Brussel zijn de jongeren voortaan gemiddeld veel competenter in het Engels dan in de tweede nationale taal.⁶²

Het fundamentele probleem waar de harde tweetaligheid tegen aanbotst is dus niet het dwingende karakter ervan: aan alle leerlingen de studie van de tweede nationale taal opleggen is intrinsiek niet minder toelaatbaar dan de studie van algebra opleggen. De fatale moeilijkheid zit hem veeleer in de hinderlijke kosten voor het onderwijs van een taal aan leerlingen die weinig gemotiveerd zijn om haar te leren, door leerkrachten die weinig gemotiveerd zijn om haar aan die leerlingen te onderwijzen. Als men even nuchter nadenkt over de voortdurend terugkerende kosten van de realisatie van die 'integrale tweetaligheid', dan kan men niet anders dan terugvallen op de meningen van Destrée en Leclercq. Zelfs als het idee niet 'imbécile' is, biedt het geen realistisch perspectief op de symmetrische oprichting van een gemeenschappelijke agora. Aangezien ook de asymmetrische realisatie ervan door verfransing of vernederlandsing van het hele grondgebied uitgesloten is, lijkt het dat men zich moet neerleggen bij de onomkeerbare ontwikkeling van twee gescheiden democratieën, van twee naast elkaar opererende *demoi*. Tenzij het nieuwe fenomeen waaraan ik zonet de rol van doodgraver van de laatste hoop op een harde tweetaligheid heb toebedeeld, het pad effent naar een onverhoopt antwoord op de uitdaging van Mill.





HOOFDSTUK 3

EEN BELGISCHE DEMOS VOOR DE EENENTWINTIGSTE EEUW

Give us back our language!

Dat nieuwe fenomeen is helemaal niet schatplichtig aan de lotgevallen van het Belgische communautaire conflict. Het is de rechtstreekse weerspiegeling, in het taalkundige landschap van België, van de toegenomen invloed van het Engels als lingua franca in Europa en in de wereld. Als er in de loop van de laatste decennia een sterke trend waar te nemen valt in de taalkundige evolutie van Europa, dan is het inderdaad de versnelde toename, van jaar tot jaar en van cohort tot cohort, van het aandeel niet-Engelstalige Europeanen die in staat zijn om in het Engels te communiceren. Bij de oudste burgers van de Europese Unie wordt het Engels nog overtroffen door het Duits. Maar het aantal jongeren dat Engels



kan spreken, is meer dan drie keer zo groot als het aantal dat eerder welke andere taal kan spreken.⁶³ De motor van die sterke trend is niets anders dan het mechanisme dat eerder al werd beschreven om de bottom-upverfransing uit te leggen: de interactie tussen de tendens om systematisch de *maximintaal* te gebruiken en een taalkundig leerproces waarvan de snelheid en de kwaliteit bepaald worden door de waarschijnlijkheid om de taal te gebruiken. Zodra de kennis van het Engels bijvoorbeeld de kennis van het Frans overtreft bij de meerderheid van de Italianen en de kennis van het Italiaans overtreft bij de meerderheid van de Fransen, zal de kracht van het *maximin*-mechanisme ervoor zorgen dat het Engels gekozen wordt in de meeste gesprekken tussen Fransen en Italianen. Bijgevolg zullen zowel de Fransen als de Italianen het Engels vaker kunnen oefenen dan de moedertaal van hun gesprekspartners en zullen ze, omdat ze deze hogere waarschijnlijkheid kunnen voorzien, bij voorkeur in het leren van het Engels investeren. Bijgevolg zal het Engels nog vaker de *maximintaal* blijken te zijn en zal het dus nog vaker gebruikt worden, wat de redenen en de kansen om het beter te leren nog zal vergroten, en dat proces herhaalt zich telkens weer.

Die spectaculaire ontwikkeling blijft niet beperkt tot Europa. In de meest uiteenlopende landen wordt de informatie van musea en tentoonstellingen aangeboden in de nationale taal voor de lokale bevolking en in het Engels voor buitenlanders. In vliegtuigen worden de veiligheidsvoorschriften vaak in de taal van de luchtvaartmaatschappij en in het Engels gecommuniceerd. En in Peking worden de straatnamen in het Chinees en het Engels aangeduid. Zou men zich echter niet kunnen inbeelden dat op een dag het

mechanisme in het voordeel van het Mandarijn begint te werken, de meest verspreide taal van de wereld? Enkele jaren geleden waren er buiten het Chinese grondgebied ongeveer 40 miljoen mensen die zich de moeite getroostten om Mandarijn te leren, maar het aantal mensen dat zich enkel in China inspande om Engels te leren was vier keer zo groot, met andere woorden de helft van de bevolking van de Verenigde Staten.⁶⁴ Op grond van de *maximin*-dynamiek kunnen we stellen dat het fenomeen onomkeerbaar is en dat de grote winnaars de Chinezen zullen zijn. Op een dag zal de hele wereld tweetalig zijn, behalve de Engelstaligen. En die tweetaligheid zal nog waardevoller zijn als de moedertaal, waarvan men de kennis combineert met die van het Engels, een taal is die wijdverspreid is.

Dat wereldwijde fenomeen heeft zich met een bijzondere intensiteit en betekenis gemanifesteerd in de Europese instellingen die in Brussel gevestigd zijn. In een Europese Unie die gefundeerd wil zijn op de gelijkheid van haar bestanddelen, heeft men een tijdlang de illusie kunnen koesteren dat alle officiële talen van de lidstaten op voet van gelijkheid naast elkaar zouden kunnen bestaan. Het was echter niet realistisch om te geloven dat die illusie zou kunnen overleven, naarmate de opeenvolgende uitbreidingen het aantal officiële talen vergrootten en het alsmaar toenemende aantal gemeenschappelijke beslissingen veelvuldige gedachtewisselingen vereiste die de kring van een kleine meerstalige elite aanzienlijk overstegen. Zelfs tijdens de eerste decennia van de Europese Gemeenschappen, toen de officiële talen veel minder talrijk waren dan nu, ging de gelijkheid in de retoriek gepaard met een grote ongelijkheid in de praktijk. Het was het Frans dat toen domineerde vanwege

een combinatie van vier factoren: de rol die gespeeld werd door Franse persoonlijkheden in de oprichtingsfase, de locatie van de hoofdzetels in drie steden die grotendeels Franstalig waren, het feit dat de Duitsers en de Italianen zich vlak na hun nederlaag in de Tweede Wereldoorlog niet al te assertief durfden op te stellen, en het feit dat de tweede taal van de Britten doorgaans het Frans was. Daarom was de eerste versie van de teksten die afkomstig waren van de Europese instellingen in de meerderheid van de gevallen opgesteld, bediscussieerd en afgerond in het Frans, vooral eer te worden vertaald naar de andere officiële talen. Het Engels begon zijn achterstand op het Frans in te halen na de uitbreiding met Zweden, Finland en Oostenrijk in 1995, en het heeft het Frans ver achter zich gelaten na de grote uitbreiding in 2004. In het Europa van de huidige 28 is het bijna altijd in het Engels dat de eerste versie van de teksten wordt geredigeerd. Het is doorgaans ook in het Engels dat de persconferenties worden georganiseerd. En elke keer dat er een eentalig bericht wordt gecommuniceerd over een pand van de Europese instellingen, wordt het Engels gekozen.⁶⁵

Maar gaat dat binnenkort niet veranderen? Als moedertaal is het Engels momenteel de tweede taal van de Europese Unie, na het Duits. Maar in een postbrevit-EU tuimelt het Engels volgens dit criterium naar de achtste plaats, juist na het Nederlands. Is het gebruik ervan binnen de Europese instellingen in deze omstandigheden niet tot een achteruitgang veroordeeld? Helemaal niet, want wat het Engels tot de lingua franca van de Europese Unie maakt, is noch zijn officiële positie in de Europese Unie, noch het feit dat het Verenigd Koninkrijk er deel van uitmaakt. Het is het hierboven beschreven *maximin*-mechanisme dat aan de taal

waarvan de kennis reeds – en veruit – het meest verspreid is, een voordeel biedt dat zichzelf blijft versterken. Uit het oogpunt van het gebruik van het Engels in de Europese Unie zal de brexit zelfs een serieus voordeel inhouden. Het Engels zal voortaan inderdaad prat kunnen gaan op een nieuwe neutraliteit, omdat de keuze ervoor niet meer zal worden ervaren als een voordeel dat wordt toegekend aan een van de grote lidstaten van de Europese Unie. Maar het zal er ook op aankomen dat wij het ons opnieuw toe-eigenen.

Het Engels is inderdaad slechts een continentale taal die door de opeenvolging van twee invasies vanuit het Europese vasteland werd opgelegd aan de bevolking van het grootste eiland dat vlak bij de continentale kust ligt. In de vijfde eeuw hebben de Angelen en de Saksen er de Germaanse component naartoe gebracht en in de elfde eeuw hebben de Normandiërs er de Franse component aan toegevoegd. Die hybride Europese taal werd vervolgens opgelegd aan de rest van de Britse Eilanden en aan een groot deel van Noord-Amerika en van Oceanië. Tegenwoordig is het van belang dat wij Europeanen er weer onze taal van maken. We moeten dus dringend stoppen met het Engels te koppelen aan de Britse vlag, zoals sommige websites steeds opnieuw doen. We moeten die taal, die ook de onze is, zonder complexen durven te spreken, met de schitterende variatie van onze accenten, en we moeten ervoor zorgen dat we er alle vernieuwingen aan toevoegen die we eraan willen toevoegen. Om de twee jaar publiceert een Britse ambtenaar een rapport over de ‘misused English words and expressions in EU publications’ voor degenen die ‘for reasons of character or personal taste, would like their English to be as cor-



rect as possible'.⁶⁶ Hij hekelt bijvoorbeeld het gebruik van 'sheep meat' om het vlees aan te duiden dat de Britten, als een ver gevolg van de Normandische invasie, 'mutton' noemen. De bedoeling is sympathiek. Maar het is niet aan de Britten om ons hun eilandversie van onze lingua franca op te leggen. De brexit wordt door velen onder hen gezien als een manier om de slogan 'Give us back our country!' te realiseren. Zonder de Britten wat dan ook te ontnemen is het voor ons een mooie kans om tegen hen te zeggen: 'Give us back our language!'

De gemeenschappelijke Europese agora

Die lingua franca is voor ons echter meer een opdracht dan een verworvenheid. Het is van belang om de kennis ervan zo snel en zo grondig mogelijk te democratiseren. Die imperatief werd krachtig en moedig geformuleerd door de Duitse president Joachim Gauck, toch aan het hoofd van de staat waarvan de officiële taal de meest verspreide moedertaal van de Europese Unie is:

Het is waar, de jongeren groeien hoe dan ook op met het Engels als lingua franca. Wat de taalkundige integratie betreft denk ik echter dat we de dingen niet de vrije loop mogen laten. Want meer Europa betekent niet alleen meertaligheid voor de elites, maar ook voor steeds bredere lagen van de bevolking, voor steeds meer mensen en uiteindelijk voor iedereen! Ik ben ervan overtuigd dat die twee dingen in Europa zij aan zij kunnen bestaan: zich thuis



voelen in zijn moedertaal en de poëzie ervan, en zich kunnen redden in het Engels [praktikables Englisch] in alle omstandigheden en op elke leeftijd. Een gemeenschappelijke taal zou ook de realisatie van mijn droom voor de toekomst van Europa vergemakkelijken – een Europese agora, een gemeenschappelijke discussieruimte voor het democratische samenleven.⁶⁷

Dat is een visie die al sinds lang verdedigd wordt, bijvoorbeeld door de filosoof Jürgen Habermas.⁶⁸ De Europese Unie moet om haar democratische aanspraken na te komen kunnen rekenen op een demos die voldoende verenigd is, een gemeenschappelijke agora die het de Europese burgers mogelijk maakt om met elkaar te praten en naar elkaar te luisteren. En zonder gedeelde taal geen gemeenschappelijke agora. Want noch het gebruik van dure tolkdiensten, noch de ontwikkeling van software voor mondelinge vertalingen, noch een meertaligheid zonder gedeelde taal vormen geloofwaardige alternatieven. Een gedeelde taal, niet de enige taal, een taal die aan de nationale en subnationale talen toegevoegd kan en moet worden, die de nationale en subnationale talen niet vervangt. De gemeenschappelijke agora waar de Europese Unie behoefte aan heeft, zal dus van de Europese burgers (op zijn minst) tweetaligheid vereisen.

In een aantal lidstaten is een dergelijke tweetaligheid voor de jonge generaties niet langer verre toekomstmuziek. Men is er verder van verwijderd in de delen van de Europese Unie – waaronder Franstalig België – waar de officiële taal een taal is die wijdverspreid is. Die achterstand is gedeeltelijk te wijten aan het feit dat hun inwoners onvermijdelijk

gemiddeld minder vaak personen ontmoeten die hun taal niet spreken. Ze is minstens evenzeer te wijten aan het feit dat Engelstalige films doorgaans uitgezonden worden in een gedubde versie in de meest verspreide talen en in een ondertitelde versie in de andere talen. Er bestaat geen efficiëntere en minder dure democratiseringsmethode voor de lingua franca dan een gezamenlijk beleid dat systematisch de ondertitelde versies op televisie, in de bioscoop en op het internet bevordert en de gedubde versies ontmoedigt of zelfs verbiedt.⁶⁹ Maar zelfs waar de mediaomgeving minder gunstig is, is de *maximin*-dynamiek aan het werk. Met of zonder brexit zijn de kennis en het gebruik van het Engels dus helemaal niet voorbestemd om achteruit te gaan. Ze zullen zich integendeel nog sterker uitbreiden. En om een supranationale democratie langzamerhand vorm te laten krijgen is het, overal in Europa en ook ver daarbuiten, belangrijk dat dat gebeurt.

Een miraculeus taalkundig compromis

De link met de Belgische situatie ligt voor de hand: de reden waarom de Europese Unie dringend behoefte heeft aan een gemeenschappelijke lingua franca is dat ook zij geconfronteerd wordt met de uitdaging van Mill. Het democratisch functioneren van de Europese Unie vereist dat een voldoende groot gedeelte van haar bevolking een gemeenschappelijke taal in voldoende mate beheerst, zodat er een debat kan plaatsvinden. Dat proces is volop aan de gang. Maar als het mogelijk is in Europa, waarom zou het dan in België niet kunnen? Waarom zou dat proces geen manier kunnen

aanreiken om de doodlopende wegen te vermijden die in hoofdstuk 2 verkend werden, of het nu gaat om de eentaligheid of om de tweetaligheid Frans-Nederlands op het hele grondgebied? ‘Meer en meer’, schrijft Bruno De Wever, ‘wordt het Engels de lingua franca in de wereld en ook in Europa. Men kan zich afvragen of dat het perspectief biedt van een toekomstig België waarin het Engels het communicatiemiddel zal zijn in duidelijk omschreven domeinen zoals de federale politiek.’⁷⁰

Krijgt België op die manier niet toevallig een ongelooflijk geschenk aangeboden door de taalkundige geschiedenis van de mensheid? Te midden van de zesduizend talen in de wereld is er slechts één die kan pretenderen zich in zekere zin tussen het Frans en het Nederlands te bevinden. En het is juist die taal die zich geleidelijk aan heeft opgedrongen en voorbestemd is om zich nog meer op te dringen als Europese en wereldwijde lingua franca. Sterker nog, door voor *Belgium* te opteren, heeft zij de elegantie gehad om, voor de aanduiding van ons land, een woord te gebruiken dat niet meer of minder op *België* lijkt dan op *Belgique*. En alsof dat nog niet genoeg was, hebben de toevalligheden van de politieke geschiedenis van Europa ervoor gezorgd dat de centrale politieke instellingen van een unie die voortaan in die taal functioneert, zich in onze hoofdstad hebben gevestigd. Niets van dat alles kon men zich een eeuw geleden inbeelden, op het moment waarop het perspectief van de ‘twee democratieën’ vorm begon te krijgen. Heel weinig van dat alles kon zelfs een halve eeuw geleden voorzien worden, toen België aan zijn omvorming tot een federale staat begon.

Kan men werkelijk verwachten dat het Engels een rol van betekenis zal spelen om ook het democratisch func-

tioneren van de Belgische federatie mogelijk te maken, en niet enkel dat van de Europese Unie? Men heeft alle reden om sceptisch te zijn als men enkel oog heeft voor de taalkundige competenties van de generatie die nu aan de macht is. Maar als men de maat wil nemen van wat er mogelijk is en de toekomst een andere wending wil kunnen geven door de huidige trends te benutten, dan is het naar de onderste regionen van de leeftijds piramide dat men de blik moet richten. Want het talenuniversum van de jongeren verschilt grondig van dat van hun ouders en grootouders. Terwijl de *maximin*-dynamiek de mogelijkheid van een veralgemeende tweetaligheid Frans-Nederlands ondermijnt, draagt ze er tegelijk elke dag toe bij om, zowel in België als elders, een tweetaligheid te verspreiden die de lokale taal en het Engels combineert. De inspanning die vereist wordt om een goede beheersing van het Engels te verwerven blijft weliswaar groot, in het bijzonder voor de Franstaligen. Maar zelfs in hun geval is de *maximin*-dynamiek aan het werk en vindt die een waardevolle bondgenoot in de muziek en in de informatie die hun ter beschikking wordt gesteld door hun laptops en hun smartphones.

Zodra men zich bewust is van die sterke trend en wat er de basis van vormt, zal men niet langer verbaasd zijn over de aanwezigheid van het Engels in de Belgische publieke ruimte. Die aanwezigheid zal steeds minder discreet en steeds minder onbeduidend zijn. Omdat het Engels soms de *maximintaal* is, maar ook uit bezorgdheid de impact van hun affiches niet onderuit te halen door boodschappen in het Frans en het Nederlands naast elkaar te plaatsen, geven de adverteerders reeds lange tijd een behoorlijk zichtbare plaats aan het Engels in onze publieke ruimte. Minder lang geleden is

men, in de twee talen, ook beginnen te spreken over ‘red devils’, ‘red flames’, ‘red lions’, ‘red panthers’, ‘red dragons’ enzovoort om onze nationale sportploegen aan te duiden. Men gebruikt nu ook slogans in het Engels voor nationale manifestaties. Zo had de protestmars ‘Shame’, die in januari 2011 door vijf jongeren werd opgestart uit verontwaardiging over de blokkering van de federale regeringsonderhandelingen, als enige slogan ‘Shame. No government. Great country’. Het gebeurt weleens dat men het Engels gebruikt om zich te richten tot een jongerenpubliek dat samengesteld is uit Franstaligen en Nederlandstaligen. Tijdens een plechtigheid georganiseerd door de Stichting P&V in Brussel in mei 2017 om initiatieven van jongeren uit de drie gewesten in de bloemetjes te zetten, werden bijvoorbeeld de video’s over de bekroonde projecten in het Engels en zonder ondertiteling geprojecteerd.

Sinds enkele jaren kan men trouwens de contexten niet meer tellen waarin publieke instanties het Engels hanteren voor hun officiële communicatie. Zoals hierboven vermeld werd, is dat natuurlijk het geval bij de Europese instellingen als ze zich uitdrukken in de Brusselse publieke ruimte. Als de Europese Commissie een boodschap wil uitsturen of een event wil aankondigen op grote spandoeken die de façades van het Berlaymontgebouw of van het Karel de Grotegebouw versieren, doet ze dat door het Engels met het Nederlands en het Frans te combineren als de boodschap erg kort is, maar enkel in het Engels als de boodschap ook maar een beetje inhoud heeft. Dat is ook het geval bij de Belgische federale instanties als ze de logheid van de officiële tweetaligheid (of zelfs drietaligheid) willen vermijden. Het rudimentaire Engels is binnengeslopen in onze gewoonten,



van de internetadressen met gov.be tot Tax-on-web, alert.be of Brussels Airport. Onze postzegels hebben zich lange tijd tevredengesteld met de enige aanduiding 'Belgique'. Daarna zijn ze naar 'België/Belgique' overgeschakeld. Zullen ze op een dag alleen de mededeling 'Belgium' bevatten? In ieder geval is 'This is Belgium' de naam die gegeven werd aan opeenvolgende postzegelreeksen die elk jaar enkele meer of minder bekende Belgen eren. Bovendien figureren 'EUROPE' (in het Engels!) en 'WORLD' voortaan in hoofdletters op de gewone postzegels die bestemd zijn voor verzendingen naar het buitenland.

Een hulpmiddel om zonder illusie of complex te gebruiken



Sinds enige tijd is het Engels dus aanwezig in het federale taalkundige repertorium, en vaak zelfs als enige aanwezig. Maar die aanwezigheid blijft heel oppervlakkig. Wie zich ervan wil vergewissen dat een veel significantere rol aan het Engels kan worden toegewezen, zou eens een blik moeten werpen op wat elders mogelijk blijkt te zijn, om te beginnen in de grootste democratie ter wereld. Net als bij ons vereist in India het functioneren van het politieke leven een communicatietaal die voldoende gedeeld wordt, van het zuiden tot het noorden van het land. Ten tijde van de onafhankelijkheid is men overeengekomen dat het Engels er geleidelijk aan zou verdwijnen ten voordele van het Hindi. Maar de poging om het Hindi als enige officiële taal op te leggen heeft in 1965 in het zuiden van het land geleid tot hevige volksopstanden. Die hielden pas op toen de regering toegaf



dat het Engels als officiële taal gehandhaafd zou worden, zolang de staten die het Hindi niet als officiële taal hadden dat zouden wensen. Waarom zou het Engels in België niet een rol kunnen spelen die ten minste even belangrijk is als de rol die het Engels werd toebedeeld in India? Het deel van de Belgen dat in staat is om te communiceren in het Engels – bijna een derde volgens de beste gegevens die daarover beschikbaar zijn⁷¹ – ligt al veel hoger dan het geschatte percentage van Indiërs die de taal kennen, namelijk ongeveer 10 procent. Bovendien beschikt ons schoolsysteem verhoudingsgewijs over heel wat meer middelen. Het Engels staat ook taalkundig onvergelijkbaar veel dichterbij onze talen dan bij die van de Indiërs, waarmee het zelfs niet het schrift deelt. En de toewijzing van een officiële rol voor het Engels zou in België geen overblijfsel van onderwerping aan een koloniale macht zijn.

Wie wil aantonen dat een politiek leven mogelijk is in een taal die niet de moedertaal is van degenen die eraan deelnemen, hoeft overigens niet ver te zoeken.⁷² Het volstaat om te zien hoe Guy Verhofstadt zijn collega's in het Europees Parlement toespreekt in het Engels. Hoewel er grammaticale fouten kunnen optreden, kan de overtuigingskracht veel effectiever zijn als men ervoor kiest zich uit te drukken in een taal die de meerderheid begrijpt in plaats van in de eigen moedertaal, wanneer datgene wat in de moedertaal gezegd wordt eerst nog gefilterd moet worden door een tolk vooraleer doel te kunnen treffen. In het gebruik van een andere taal dan de moedertaal als politieke taal hebben bovendien de vertegenwoordigers van de helft van ons land moeten berusten gedurende de hele negentiende eeuw, toen het volledige nationale politieke leven in het Frans

verliep. Wat de eenentwintigste-eeuwse Belgische demos nodig heeft, is de landelijke uitbreiding van een bescheiden variant van een dergelijke werkwijze in een tweede taal, zonder de grote onrechtvaardigheid van de asymmetrie. Is dat mogelijk? Tegenwoordig maakt de technologische en sociolinguïstische context het perspectief van een tweetaligheid met het Engels voor de hele Belgische bevolking in ieder geval onvergelijkbaar veel realistischer dan het perspectief van een tweetaligheid met het Frans voor de hele Vlaamse bevolking ooit geweest is.

Het komt er echter niet op aan te voorspellen of te hopen dat op een dag het hele publieke debat over federale vraagstukken in het Engels zal verlopen. Om redenen die samenhangen met de numerieke en economische sterkte van Vlaanderen vindt dat debat nu hoofdzakelijk plaats in het Nederlands, en veel minder in het Frans dan in het verleden het geval was. De betaalde oplage van de kranten vormt er een onthullende indicator voor. In 1960 bedroeg ze ongeveer 1,1 miljoen exemplaren aan Nederlandstalige zijde en bijna 1,4 miljoen aan Franstalige zijde. In 2012 bedroeg ze nog steeds ongeveer 1,1 miljoen exemplaren aan Nederlandstalige zijde, maar was ze gezakt naar 470.000 exemplaren aan Franstalige zijde.⁷³ Aan weerszijden laat de concurrentie van het internet zich de laatste jaren hard voelen. Maar aan Nederlandstalige zijde werd ze gecompenseerd, en aan Franstalige zijde vergroot, doordat een belangrijk deel van het Vlaamse lezerspubliek overstapte van de Franstalige naar de Nederlandstalige pers. Ooit bestond de helft van de lezers van *La Libre Belgique* uit Vlamingen. Voor degenen die op de hoogte willen blijven van wat zich afspeelt in het hele land, zal het dus belangrijk blijven om toegang te

hebben tot wat er in de andere taal wordt geschreven, in het bijzonder voor de Franstaligen. Maar men kan zich indenken dat het publiceren op het internet, samen met de ontwikkeling van goede vertaalsoftware, die toegang steeds makkelijker maakt.

Welke droom men daarentegen ook mag koesteren in verband met de Babel Fish van morgen – dat wil zeggen simultane mondelinge vertaalsoftware, zoals Pixel Buds, dat op dit ogenblik wordt ontwikkeld door Google – de kennis van de andere taal zal belangrijk blijven om rechtstreeks mondelinge discussies in die taal te kunnen volgen en eraan deel te kunnen nemen. Ze blijft ook een onvervangbaar instrument om een meer dan oppervlakkige toegang te verkrijgen tot de cultuur van de andere taalkundige gemeenschap en om warme persoonlijke relaties te creëren, wat moeilijker tot stand kan komen door de eigen taal op te leggen of door gebruik te maken van een derde taal. De kennis van het Engels zal er dus nooit prat op kunnen gaan een perfecte vervanging te vormen voor de kennis van de andere landstaal. Maar terwijl deze laatste kennis veroordeeld is om, in het grootste gedeelte van het grondgebied, het voorrecht van een elite te blijven of te worden, zal de vaardigheid om te communiceren in het Engels geleidelijk aan een banaliteit worden, zoals destijds kunnen lezen en schrijven de gewoonste zaak van de wereld werd, of zoals nu de vaardigheid om een computer te gebruiken of op het internet te surfen dat is geworden.

Het enorme potentieel dat op die manier ontstaan is, moet men vandaag de dag complexloos benutten om een vlottere en efficiëntere communicatie tot stand te brengen over de taalgrens heen, of het nu tijdens een toevallige ont-



moeting op een Italiaanse camping is of in de wandelgangen van regeringsonderhandelingen. Naarmate de jongste generaties de oudste opvolgen, zal communiceren in het Engels op een steeds evidentere wijze de gemakkelijksoplossing worden, de goedkoopste manier waarop Belgen die niet dezelfde moedertaal hebben elkaar kunnen begrijpen. Men moet ermee ophouden om de naleving van dat model – eerder dan van de regel ‘Ieder zijn taal (zelfs als de ander er niets van begrijpt)’ – als een verraad tegenover het (mythische) België van eergisteren op te vatten. Een dergelijk gebruik moet juist beleefd worden als een deelname aan de constructie van het België en het Europa van morgen. Men moet er dus geen genoegen mee nemen dat model met tegenzin te tolereren als een erbarmelijk lapmiddel. Men moet het daarentegen zonder enige reserve aanmoedigen. In de loop van onnoemelijk veel interacties – via een chaotische en onvoorspelbare bottom-updynamiek – worden zo de banden die de Belgische demos van de eenentwintigste eeuw zullen creëren, beetje bij beetje en steeds opnieuw aangehaald.

Een heel bescheiden, maar desalniettemin significante illustratie van wat er op die manier mogelijk is, wordt geboden door het initiatief Re-Bel (‘Rethinking Belgium’s institutions in the European context’).⁷⁴ Het werd opgericht om aan academici uit het hele land de mogelijkheid te bieden met elkaar na te denken over de toekomst van onze instellingen, en er werd meteen voor gekozen het Engels als voertaal te hanteren, zowel tijdens de publieke evenementen als voor de publicatie van de daaraan verbonden e-books. Voor enkele oudere juristen was die keuze een schandaal. Voor jonge economen was dat een vanzelfspre-



kendheid. De evenementen brengen natuurlijk hoofdzakelijk academici samen. Maar politieke mandatarissen, ambtenaren, diplomaten en journalisten nemen er ook actief aan deel. Het gebruik van het Engels was niet alleen noodzakelijk om zonder al te veel moeite de kosmopolitische gemeenschap in Brussel en talrijke buitenlandse collega's te kunnen laten deelnemen, het is ook waardevol gebleken om bij te dragen aan de creatie van de geschikte sfeer voor een echte dialoog, waarbij iedereen – om beter begrepen te worden door de ander – de inspanning levert om een taal te spreken die niet de taal is waarin hij zich het comfortabelst voelt.

Naarmate de initiatieven toenemen waarin dat taalkundige regime wordt gehanteerd, en naarmate ook bedrijven, organisaties, verenigingen en overheidsinstellingen het Engels steeds vaker gebruiken voor hun interne communicatie, zal de vloed van uitwisselingen over de taalgrens toenemen en zal de minimale basisvoorwaarde voor het bestaan van een Belgische demos, beetje bij beetje, vervuld zijn. De Belgische democratie zal er niet makkelijker door functioneren dan wanneer ze zou kunnen uitgaan van een gedeelde taal die ook de moedertaal is van de grote meerderheid van de bevolking. Maar wat belangrijk is, is de democratie daar te laten functioneren waar het noodzakelijk is dat ze functioneert, niet waar het het makkelijkst is om haar te laten functioneren.



Een echte federale Kamer

Het vermogen om te kunnen communiceren is uiteraard slechts een van de noodzakelijke voorwaarden voor het goede democratische functioneren van een meertalige entiteit. De politieke instellingen moeten er ook dusdanig gestructureerd zijn dat degenen die het bestuur van die entiteit in handen hebben zich verantwoordelijk voelen tegenover al haar burgers, niet alleen tegenover degenen met wie ze de taal delen. Dat is op dit moment niet het geval in België. Ten gevolge van de crisis van Leuven in 1968 – die minder zwaar geweest zou zijn als de Franstaligen minder tijd nodig hadden gehad om de legitimiteit van het taalkundige territorialiteitsprincipe te begrijpen – is elk van de drie nationale politieke partijen onherroepelijk opgesplitst in twee partijen die gescheiden zijn door de taal. Het kiesstelsel functioneert sindsdien dan ook op een manier dat Nederlandstalige en Franstalige politici elkaar niet wederzijds beconcurreren, maar in hun respectieve kieskringen strijden (nu provinciaal, vroeger kleiner), via afzonderlijke partijen, om naar de gunst van een gescheiden electoraat te dingen. Het resultaat is aan weerszijden een dynamiek van een opbod die de belangen van de twee gemeenschappen als tegengesteld voorstelt, die die tegenstelling nadrukkelijk op de voorgrond plaatst en die ertoe leidt dat het politieke leven op het federale niveau vooral de allure van een communautair conflict aanneemt. De civiliserende kracht van de democratische deliberatie in een gedeelde publieke ruimte, die de politieke actoren dwingt zich te beroepen op het algemeen belang en de rechtvaardigheid tussen allen, werkt dan binnen elk van de taalgemeenschappen. Maar het



is bijzonder moeilijk om die kracht op het niveau van het hele land te hijsen.

Die dynamiek kan aan banden worden gelegd, maar dan moet men de regels van het politieke spel wijzigen. Een gezonde federale democratie eist dat de federale politici en hun politieke formaties onderworpen worden aan electorale stimulansen die hen dwingen zich tot alle burgers van de federatie te richten. Hoe moet men dat aanpakken? Sommigen hebben gepleit voor de rechtstreekse verkiezing van een kandidatenduo bestaande uit een premier en een vicepremier die niet tot dezelfde taalgemeenschap behoren.⁷⁵ Volgens de voorstanders van dit voorstel zou een dergelijke verkiezingsformule de neiging hebben om tot een confrontatie tussen twee duo's te leiden, een centrumrechts en een centrumlinks duo, met programma's die aan de kiezers van de twee gemeenschappen worden gepresenteerd en die hun gemeenschappelijk belang dienen. Ze zou er vermoedelijk ook voor zorgen dat politieke persoonlijkheden op het toneel verschijnen die een kans hebben om sympathie te wekken bij de kiezers van de twee gemeenschappen of hen op zijn minst niet af te stoten. Die 'presidentiële' formule heeft echter een doorslaggevende beperking. Ze zou moeten functioneren naast een parlementair regime dat van de wetgeving vereist dat ze de goedkeuring krijgt van een meerderheid in een vergadering die verkozen blijft volgens regels die haar evenzeer als vroeger onderwerpen aan de druk van het communautaire opbod.

Een andere formule, die een groot aantal steunbetuigingen heeft gekregen en – ook in het federale parlement – het onderwerp is geweest van een uitgebreide discussie, bestaat erin de verkiezingswijze van de Kamer zodanig te wijzigen

dat een kieskring gecreëerd wordt die het hele Belgische grondgebied omvat. Een deel van de Kamerzetels zou dan in die kieskring toegekend worden, bijvoorbeeld 15 van de 150 in het voorstel van de Paviagroep. De andere zetels blijven deel uitmaken van de elf bestaande kieskringen.⁷⁶ Aan elke kiezer zou bijgevolg gevraagd worden om twee stemmen uit te brengen tijdens de verkiezingen voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers, de ene op het niveau van zijn provinciale kieskring, de andere op het niveau van de federale kieskring. Door de mogelijkheid te openen voor kandidaten om stemmen te sprokkelen in de andere gemeenschap, is de inrichting van een federale kieskring erop gericht de partijen aan te sporen om voor een discours en een programma te kiezen die verdedigbaar zijn tegenover allen, niet alleen tegenover de leden van de eigen gemeenschap.

Die doelstelling zou op een zeer zichtbare manier worden bereikt als alle politieke families voortaan zouden beslissen om gemeenschappelijke lijsten te presenteren met Nederlandstalige en Franstalige kandidaten. Die optie zou bijzonder aantrekkelijk zijn voor de politieke entiteiten die te klein zijn om alleen een zetel van de federale kieskring binnen te halen, maar ook voor persoonlijkheden van elke partij van wie de bekendheid in de andere gemeenschap voldoende groot is om erop te kunnen rekenen een groot aantal voorkeurstemmen binnen te halen in die gemeenschap. Tweetalige lijsten zijn echter niet noodzakelijk om het gewenste effect te bereiken. De inrichting van een federale kieskring heeft niet als doel – en ook niet noodzakelijk als effect – om de parlementaire aanwezigheid te verkleinen van partijen die op dit ogenblik geen partner hebben in de

andere gemeenschap. De populariteit die Jan Jambon en Theo Francken zonder enige moeite in Wallonië en Brussel genieten sinds ze lid geworden zijn van de federale regering, zou zelfs het tegendeel kunnen doen vermoeden.⁷⁷ Het effect op de zetelverdeling zal afhangen van de manier waarop elke partij zich profileert en is daarom a priori onvoorspelbaar. Het doel en het verwachte effect bestaan er eerder in dat degenen die het hele land besturen door de hele bevolking positief of negatief geëvalueerd kunnen worden en dat degenen die het federale bestuur nastreven hun voorstellen aan de hele bevolking moeten verantwoorden.

Op voorwaarde dat de dubbele kandidatuur (in de federale én in de provinciale kieskring) voor eenzelfde parlement wordt toegestaan, zullen de kandidaten van wie de bekendheid de grenzen van hun provincie overstijgt (zonder noodzakelijkerwijs die van hun gemeenschap te overstijgen), inclusief alle partijleiders, in de federale kieskring willen kandideren. Hun partij zal hen daar ook willen plaatsen. De impact op de (nieuwe) samenstelling van een gemeenschappelijke demos zou echter beperkt blijven als, uit angst om hun gemeenschap ondervertegenwoordigd te zien in het parlement, de meerderheid van de kiezers de mogelijkheid om te stemmen op een kandidaat van de andere gemeenschap zou blijven uitsluiten. Aangezien er door dit feit weinig te winnen zou zijn aan de andere kant van de taalgrens, zouden weinig politici inspanningen doen om zich tot iedereen te richten en zou het dualisme van de democratieën nauwelijks ingeperkt worden.

Er bestaat een eenvoudige manier om die reflex te neutraliseren, namelijk door het aantal leden van de beide taalgroepen die in de federale kieskring verkozen kunnen wor-

den op voorhand vast te leggen.⁷⁸ Concreet houdt dat in dat men, in de hypothese van een federale kieskring met 15 zetels, moet garanderen dat de zetelverdeling van die kieskring de verdeling tussen de taalgroepen in de vorige Kamer weerspiegelt: op dit moment betekent dat 9 Nederlandstaligen en 6 Franstaligen. Als die verdeling niet op een spontane manier door de gebruikelijke methode van zeteltoewijzing bereikt zou worden, zou de zetel van de overtollige kandidaat toegewezen worden aan de kandidaat van de andere gemeenschap die de meeste stemmen heeft gehaald op dezelfde lijst of, bij gebrek daaraan, op een andere lijst. De invoering van quota zou het voor elke kiezer mogelijk maken om voor een of meer kandidaten van de andere gemeenschap te stemmen op een gemeenschappelijke lijst, of zelfs voor een kandidaat die zijn sympathie wegdraagt op een lijst die uitsluitend samengesteld is uit leden van de andere gemeenschap, zonder te hoeven vrezen dat de vertegenwoordiging van de eigen gemeenschap daardoor zou worden aangetast. Met een goed ingerichte federale kieskring worden de politici met federale ambities aangespoord om niet alleen in de eigen gemeenschap maar ook in de andere gemeenschap campagne te voeren, om in de media van de andere gemeenschap aanwezig te zijn en haar taal beter te leren. Terwijl de lingua franca vaak een onontbeerlijk communicatiemiddel zal zijn, zal ze inderdaad slechts een lapmiddel zijn als het erop aankomt een kiezer te overtuigen, naar hem te luisteren en betrouwbaar over te komen.

Zorgt dat systeem van taalquota er niet voor dat het voorgestelde regime 'onzuiver' wordt, pijnlijk hybridisch en onverzoenlijk met het geloof in het bestaan van een Belgische demos? Impliceert een dergelijk geloof bovendien niet

dat men, zoals in Israël of in Nederland, alle Kamerzetels in één enkele ongedifferentieerde kieskring zou moeten toekennen en, om dezelfde reden, elke gegarandeerde vertegenwoordiging van de twee taalgroepen in de federale regering zou moeten schrappen? Zeker niet. De instellingen waar de Belgische democratie behoefte aan heeft om zo goed mogelijk te functioneren, kunnen niet gebouwd worden op de basis van een België dat niet bestaat. In het bijzonder kunnen ze niet berusten op de ontkenning van de taalkundige segmentatie van de Belgische bevolking. Samen met de democratisering van de lingua franca moeten ze de deliberatie op het niveau van het geheel helpen om voorrang te krijgen op het onderhandelen tussen de samenstellende delen. Maar ze kunnen dat enkel efficiënt doen als ze op een lucide manier rekening houden met de impact van onze taalkundige diversiteit op de vorming van onze publieke opinies. Vandaar het bijzondere belang van een decentralisering van de bevoegdheden op het niveau van entiteiten die taalkundig homogener zijn – wat ter sprake zal komen in het volgende hoofdstuk. Vandaar ook het belang om niet op een naïeve manier de voorzieningen af te schaffen die een gegarandeerde vertegenwoordiging van de taalgemeenschappen in de diverse organen verzekeren en die op die manier een heterogene gemeenschappelijke demos helpen om sereen te functioneren.



Een Senaat zonder senatoren

Om de Belgische federale democratie voldoende te wapenen voor de uitdagingen van deze eeuw is het niet alleen de Kamer die een facelift nodig heeft. De Senaat heeft in zijn huidige configuratie nauwelijks nog een bestaansreden. Hij is rijp voor een veel radicalere hervorming dan de hervorming waar de Kamer behoefte aan heeft. Zijn halfgrond en zijn personeel zullen veel beter benut worden als ze ten dienste staan van een tijdelijke burgervergadering die via loting bepaald wordt. Op een wijze die kan variëren naargelang het onderwerp zullen de werkzaamheden van die burgervergadering begeleid en inzichtelijk gemaakt kunnen worden door experts, vertegenwoordigers van het maatschappelijk middenveld en verkozenen van de verschillende parlementaire vergaderingen van het land.⁷⁹ De bedoeling van een loting bestaat er niet in, en kán daar – wegens de onvermijdelijke zelfselectie – ook niet in bestaan, een statistisch representatieve steekproef van de Belgische bevolking te verkrijgen, zodat men te weten kan komen ‘wat het volk nu echt wil’. De doelstelling bestaat er eerder in om de best mogelijke voorwaarden te creëren voor een echte deliberatie, door een vergadering te vormen die tegelijkertijd diverser is, minder onderworpen is aan een partocratische logica en minder gefocust is op tactische overwegingen dan de vergadering die tot stand komt via het electorale proces. Die nieuwe Senaat zou, met een voorzitterschap dat wordt benoemd door de Kamer maar wordt ingevuld door het maatschappelijk middenveld, door de Kamer gemandateerd moeten worden om te debatteren over dossiers die de lange termijn betreffen, bijvoorbeeld op het gebied van het



klimaat- of energiebeleid, de pensioenen of de gezondheidszorg, mobiliteit of criminaliteit, immigratie en integratie.

Die deliberatieve vergadering kan aanbevelingen doen die, als ze niet opgevolgd zouden worden door de Kamer, het onderwerp kunnen worden van een referendum. Als de deelname aan dat referendum voldoende groot is en als het voorstel waarover het gaat een dubbele meerderheid haalt, binnen de bevolking in haar geheel en binnen een meerderheid van de deelstaten, zou dat voorstel aanvaard moeten worden. De directe democratie is weliswaar niet het nec plus ultra van de democratie. De stemming over de brexit zal velen die het nog niet waren, ongetwijfeld daarvan overtuigd hebben. Bovendien heeft België een trauma overgehouden aan de enige volksraadpleging uit zijn geschiedenis, die van 12 maart 1950 over de terugkeer van koning Leopold III. Maar op voorwaarde dat het goed wordt uitgedacht, is een referendum in landen waarvan de taalkundige diversiteit het publieke debat versnippert niettemin bijzonder relevant. De ervaring van Zwitserland moet ons er in ieder geval toe aansporen om die mogelijkheid te overwegen.⁸⁰

Micheline Calmy-Rey vermeldde immers, toen ze president van de Zwitserse Confederatie was, drie redenen waarom de Zwitserse democratie volgens haar beter functioneert dan de Belgische, hoewel ze fundamenteel met eenzelfde uitdaging wordt geconfronteerd.⁸¹ Eerst en vooral zijn de conflicten makkelijker te beheersen als er – in tegenstelling tot de Belgische situatie met Nederlands- versus Franstaligen – meer dan twee bestanddelen zijn (zoals het geval is met de 26 Zwitserse kantons). Vervolgens bestaan er in Zwitserland nationale partijen of federaties van nationale

partijen, en is er dus een electorale ruimte die het geheel van het land bestrijkt. En last but not least hebben de Zwitsers, ondanks de culturele verschillen, die op zijn minst even groot zijn als in België, het gevoel een volk te zijn. Waarom? Omdat ze er meerdere keren per jaar toe gebracht worden om samen en op hetzelfde moment te discussiëren over dezelfde vragen, wat ook de taal is die ze spreken of het kanton waar ze wonen. Een metamorfose van de Senaat en de procedure van het referendum die eraan gekoppeld wordt, kunnen ervoor zorgen dat België iets dergelijks kan realiseren. Om de perverse effecten van de directe democratie, die ook Zwitserland niet bespaard blijven, te beperken, is het belangrijk om ze op een solide manier te laten aanleunen bij een deliberatief proces. De directe democratie kan slechts de overhand hebben boven de representatieve democratie als ze zich inschrijft in het verlengde van een dergelijk proces. Dat is wat het voorstel dat hierboven werd geschetst, beoogt te verwezenlijken.

Een aantal andere institutionele hervormingen zijn noodzakelijk om ervoor te zorgen dat de Belgische federatie klaar is voor de grote uitdagingen van de eeuw, in het bijzonder om de decentralisering van de bevoegdheden beter te organiseren en het Brusselse Gewest te voorzien van geschiktere politieke instellingen. Zij zullen het onderwerp zijn van de volgende hoofdstukken. Maar het is het trio dat in dit hoofdstuk voorgesteld werd dat aan de uitdaging van Mill het krachtige antwoord moet bieden dat hij vraagt. Eerst en vooral moeten we in dankbaarheid dat onverhoopte geschenk verwelkomen dat ons wordt aangereikt door de taalkundige geschiedenis van Europa en van de wereld en het op een intelligente manier benutten: die lingua franca

waarvan één op de twee woorden Nederlands is en het andere woord Frans, een taal die al redelijk goed beheerst wordt door de Belgische bevolking en die nog beter beheerst wordt door de jongere leden ervan. Vervolgens moeten we het kiessysteem voor de federale volksvertegenwoordigers veranderen, op zo'n manier dat we een structuur creëren die eigenlijk het gezond verstand zelf is, met name dat degenen die het hele land besturen of daarnaar streven, hun daden en hun projecten moeten verantwoorden tegenover de hele bevolking. Ten slotte moeten we tegenover de algemene malaise waaronder de electorale democratie gebukt gaat, het democratische proces nieuw leven inblazen door van onze stervende Senaat het hart van een radicale metamorfose te maken. Aan het einde van de negentiende eeuw heeft België het aangedurfd om als eerste land de evenredige vertegenwoordiging in te voeren, die vandaag de dag gebruikt wordt in de meeste democratieën op aarde. Het moment is aangebroken om opnieuw de stoute schoenen aan te trekken.





HOOFDSTUK 4

VIER GEWESTEN

Het personele federalisme van Karl Renner



Zelfs als we alle mogelijkheden van de uitdijende lingua franca benutten en zelfs als het federale parlement omgevormd wordt om beter zijn rol te kunnen vervullen, zal het functioneren van een meertalige democratie altijd moeilijker blijven dan het functioneren van een eentalige democratie. Dat feit rechtvaardigt een bijzonder krachtige toepassing van het subsidiariteitsprincipe, dat voorschrijft dat de bevoegdheden telkens moeten worden gedecentraliseerd als het niet efficiënter is om ze toe te vertrouwen aan een gecentraliseerder niveau. Wanneer de decentralisatie tot gevolg heeft dat de bevoegdheden worden uitgeoefend op een niveau van homogener entiteiten op taalkundig vlak, zullen de efficiëntieoverwegingen vaker in haar voordeel spelen, en dat om twee redenen. Enerzijds kunnen er domeinen zijn waar de blootstelling aan verschillende informatie- en argumentatiestromen in de



loop van de decennia verschillende collectieve voorkeuren gevormd heeft. Anderzijds wordt de interactie tussen de beleidsmakers en de bevolking vergemakkelijkt door de vloedigheid die voortvloeit uit de mogelijkheid om zich in de eigen moedertaal uit te drukken, wat tot een beter geïnformeerd beleid kan leiden. Hoe moeten we een decentralisatie van de bevoegdheden structureren om zo veel mogelijk te profiteren van de voordelen van een grotere taalkundige homogeniteit?

De meest directe weg is van de verschillende taalgemeenschappen evenveel politieke gemeenschappen te maken, ongeacht de woonplaats van hun leden, en hieraan alle gedecentraliseerde bevoegdheden toe te vertrouwen. Dat is het 'personele federalisme', zoals het uitgewerkt en bepleit werd door Karl Renner, kanselier van Oostenrijk in de jaren 1919-1920, benoemd tot eerste minister door de geallieerden in 1945 en vervolgens verkozen tot president, een functie die hij uitoefende tot aan zijn dood in 1950. Vooraleer die functies op te nemen was Renner de eerste die geprobeerd had om, in een Oostenrijks keizerrijk dat uiteen dreigde te vallen, grondig na te denken over de manier waarop de democratie het best georganiseerd kon worden in een staat die op onwrikbare wijze samengesteld was uit meerdere taalgemeenschappen. Hij presenteerde zijn model in een boek dat oorspronkelijk, in 1902, onder een pseudoniem gepubliceerd werd, waarvan een herziene versie net na de Eerste Wereldoorlog werd uitgebracht en waarvan de standpunten werden overgenomen en gepreciseerd door Otto Bauer, die later net als Renner een van de leiders van de Oostenrijkse socialistische beweging zou worden.⁸²

Dit personele federalisme is een soort democratische radicalisering van het milletsysteem, de communautaire autonomie die van de vijftiende tot de twintigste eeuw door het Ottomaanse Rijk werd toegestaan aan de Joodse, Griekse en Armeense minderheden. Het berust op de toewijzing van elke burger van het Oostenrijkse keizerrijk aan een van de acht officieel erkende naties (de Duitse, Tsjechische, Hongaarse, Poolse, Sloveense, Italiaanse, Slowaakse of Roemeense natie), op basis van de taal die hij of zij hoofdzakelijk spreekt. Elke natie heeft een parlement en een regering, die alle bevoegdheden in handen hebben op het gebied van cultuurbeleid, welzijnszorg en vooral onderwijs – de nationale school is voor Renner ‘het bestaansminimum van de natie’ – net als de fiscale instrumenten die nodig zijn om ze te financieren. In tegenstelling tot het klassieke federalisme van het territoriale type zoals dat in die tijd reeds bestond in Zwitserland, had dit personele federalisme, in de ogen van Renner, het grote voordeel ‘de natie te bevrijden van haar band met de bodem’. Het zorgde ervoor dat het individu beschermd werd tegen de toevalligheden van de territoriale meerderheden en dat onoplosbare conflicten, aangewakkerd door het samenleven van meerdere naties op dezelfde locatie, vermeden werden.⁸³ Volgens Renner diende het personele federalisme echter noodzakelijkerwijs gecombineerd te worden met een dosis territoriaal federalisme, bijvoorbeeld voor wat betreft het transportbeleid en de economische ontwikkeling.

Helaas voor Renner is het Oostenrijkse keizerrijk nog voordat er met zijn model kon worden geëxperimenteerd, uiteengevallen. Na de Eerste Wereldoorlog vond men een gedeeltelijke uitvoering ervan in de Tsjechische en Duitse

kies- en schoolsystemen van Moravië, vervolgens in Estland van 1925 tot 1934 voor wat betreft de Duitse en Joodse minderheden. Beide systemen werden stopgezet als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Een nieuwe poging werd in 1960 in Cyprus ondernomen, waar de Griekse en Turkse Kamers afzonderlijk bevoegd waren op het gebied van religie, cultuur en onderwijs, maar door de burgeroorlog in 1963 kwam daar een einde aan. In 1984 was het de beurt aan Zuid-Afrika om eraan te denken met het al snel mislukte project van een ‘democratische apartheid’, die afzonderlijke parlementen zou installeren voor de blanken, kleurlingen, zwarten en mensen van Aziatische afkomst.⁸⁴ Men kan dus niet zeggen dat het personele federalisme een groot succes gekend heeft. Er is in feite maar één land ter wereld waar vandaag de dag nog een regime bestaat dat erop lijkt, weliswaar in een versie die uiterst beperkt is, meer bepaald tot een kleine fractie van zijn grondgebied. Dat is ons land.

In België heeft een grondwetsherziening in 1970 inderdaad drie gemeenschappen gecreëerd volgens een taalkundig criterium (‘Vlaams’, ‘Frans’ en ‘Duitstalig’). Ze kregen bevoegdheden die zeer dicht liggen bij de bevoegdheden die Renner geschikt achtte om toe te vertrouwen aan zijn naties, in dit geval, in Belgisch jargon, de ‘persoonsgebonden aangelegenheden’. Daarnaast werden de gedecentraliseerde ‘grondgebonden’ aangelegenheden toegewezen aan de drie gewesten, die in 1980 (Vlaanderen en Wallonië) en in 1989 (Brussel) gecreëerd werden. Maar er is nooit sprake van geweest de jurisdictie van die drie gemeenschappen uit te breiden naar alle sprekers van de drie talen op het volledige grondgebied van België. Men kan makkelijk begrijpen waarom. Een situatie waarbij de Franse Gemeenschap

de persoonsgebonden aangelegenheden regelt voor alle Franstaligen in Vlaanderen en voor alle migranten die zich Franstalig noemen, zou neergekomen zijn op het ontmantelen van alles wat men heeft kunnen verwerven – op legitieme wijze, om de redenen die in hoofdstuk 2 werden uiteengezet – dankzij de moeizame invoering van het taalkundige territorialiteitsprincipe.

Sinds de jaren dertig van de vorige eeuw heeft het taalkundige territorialiteitsprincipe gelukkig de tijd gehad om resultaten te boeken, en daardoor kon België dus terugvallen, voor het grootste gedeelte van zijn grondgebied, op een klassiek territoriaal federalisme zonder een totstandkoming van de onoplosbare conflicten die door Renner voorzien werden. Voor de meerderheid van de inwoners van het land – namelijk degenen die in Vlaanderen wonen – vallen alle gedecentraliseerde aangelegenheden onder de autoriteit van een enkel parlement en van een enkele regering, omdat Vlaanderen wijselijk beslist heeft om de parlementen en de regeringen van het Vlaamse Gewest en de Vlaamse Gemeenschap samen te voegen. Het ‘personele federalisme’ blijft desalniettemin aanwezig in België, met het beheer van de ‘persoonsgebonden’ aangelegenheden door de Duitstalige Gemeenschap voor de negen Duitstalige gemeenten van het Waalse Gewest en het beheer van diezelfde aangelegenheden door de Vlaamse en de Franse Gemeenschap voor de negentien gemeenten die het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest vormen.

Die complexe configuratie van ons federalisme is intrinsiek problematisch. Op Vlaanderen na verhindert ze de regeringen en parlementen die verantwoordelijk zijn voor een grondgebied om over een coherent geheel van bevoegd-

heden te beschikken. Dat doet zich voor bij de Duitstalige Gemeenschap, die over de bevoegdheden op het gebied van onderwijs en cultuur beschikt, maar niet over werkgelegenheid, beroepsopleiding en ruimtelijke ordening. Dat doet zich voor bij het Waalse Gewest, dat geconfronteerd wordt met de omgekeerde situatie. Dat doet zich vooral voor bij het Brusselse Gewest, waar sterk vervlochten bevoegdheden gedeeld worden tussen de regeringen en de parlementen van drie verschillende deelstaten, zonder de bevoegdheden erbij te tellen die afzonderlijk worden uitgeoefend door de Nederlandstalige en Franstalige onderdelen van de Brusselse regering en het Brusselse parlement, en uiteraard ook zonder de bevoegdheden die op het federale of gemeentelijke niveau zijn gebleven. Het is moeilijk om in die omstandigheden bijvoorbeeld de Brusselse regering verantwoordelijk te houden voor de werkloosheidsgraad in een gewest waarvan het onderwijs volledig aan de eigen controle ontsnapt.

Het arbitraire van het onderscheid tussen ‘persoonsgebonden’ en ‘grondgebonden’ aangelegenheden en de onderlinge afhankelijkheid van aangelegenheden die op grond van dat onderscheid gescheiden zijn, verhinderen de entiteiten die slechts een deel daarvan beheren om over een coherent pakket van bevoegdheden te beschikken. Bovendien vormt dit restant van het personele federalisme een hinderpaal voor de inspanningen die geleverd worden om de bevolking van een grondgebied te mobiliseren voor een gemeenschappelijk project. Daardoor slaagt Wallonië er niet in om volledige zeggenschap te hebben over een cultureel beleid waarmee het zijn identiteit zou kunnen versterken. Daardoor blijft een rampzalig onderscheid bestaan bin-



nen de Brusselse bevolking, volgens een criterium dat steeds verder verwijderd is van zijn demografische realiteit. Daardoor wordt ook, aan Franstalige kant, een institutionele complexiteit in stand gehouden die voor het merendeel van de burgers onbegrijpelijk is.

Een eigenaardige territoriale federatie

Het hybride federalisme zoals we dat nu kennen, is een nuttige en waarschijnlijk onvermijdelijke etappe geweest in de omvorming van het unitaire België tot een federale staat. Het wordt tijd om zich daarvan te bevrijden en een eenvoudiger en bevattelijker federalisme aan te nemen dat volledig territoriaal is, zoals sommigen het overigens meteen hadden voorgesteld.⁸⁵ België moet een federatie van vier gewesten worden (Vlaanderen, Wallonië, Brussel en Ostbelgien), die elk alle gedecentraliseerde bevoegdheden hebben, of ze nu 'grondgebonden' of 'persoonsgebonden' zijn. Op die manier zullen er dus twee grote en twee kleine gewesten zijn, twee met een Germaanse taal en twee waar het Frans domineert. De extreme verschillen tussen die vier entiteiten zijn opvallend: Wallonië is 105 keer groter dan Brussel, en Vlaanderen telt 83 keer meer inwoners dan wat Ostbelgien zal worden. Maar men vindt vergelijkbare of zelfs nog grotere verschillen terug in andere federale staten en in de Europese Unie. Zo is de Indiase deelstaat Rajasthan 93 keer groter dan Goa, het kanton Graubünden 192 keer groter dan Bazel-Stad, Alaska 547 keer groter dan Rhode Island en Frankrijk 2135 keer groter dan Malta. Daarnaast heeft Californië 66 keer meer inwoners dan Wyoming, het kanton Zürich 85 keer



meer inwoners dan het kanton Appenzell, Duitsland 197 keer meer inwoners dan Malta en Uttar Pradesh 329 keer meer inwoners dan Sikkim.

Het Belgische territoriale federalisme zal evenwel die bijzonderheid hebben dat een van zijn vier gewesten groter zal zijn dan de drie andere samen, en vooral dat een ander gewest meer inwoners zal hebben dan de drie andere samen. De enige federale staat waar een van de bestanddelen – weliswaar nipt – meer dan de helft van de bevolking bevat, is Pakistan: de provincie Punjab vertegenwoordigt er 25 procent van het grondgebied en iets meer dan 50 procent van de bevolking. Als men het Verenigd Koninkrijk als een federale staat zou kunnen beschouwen, dan zou dat een ander, nog extremer geval vormen, omdat Engeland op zich al 53 procent van het grondgebied inpalmt en 84 procent van de bevolking vertegenwoordigt. Wat er ook van zij, men had de huidige en toekomstige wanverhouding tussen de Belgische gewesten misschien kunnen vermijden. Als de regionalisering van de oude provincie Brabant een apart gewest had gemaakt in plaats van enkel van Brussel, dan zou Wallonië slechts 49 procent van het grondgebied hebben uitgemaakt (in plaats van 52) en Vlaanderen 47,5 procent van de bevolking (in plaats van 57,5). Maar om de redenen die werden vermeld in hoofdstuk 1, is die optie niet meer mogelijk. Dat is dus een wanverhouding waarin de Belgische federatie zich zal moeten schikken. Het houdt in, zoals Peter De Roover terecht opmerkt, dat voor Vlaanderen de schaalvoordelen van het functioneren op Belgisch niveau niet zeer groot zijn. ‘Vlaanderen is te groot voor België en België te klein voor Vlaanderen.’⁸⁶ Maar zoals ook werd uitgelegd in hoofdstuk 1, zijn het niet de schaalvoordelen die

verklaren waarom België niet barst, en ook niet waarom het beter is dat het dat niet doet.

Een van de gevolgen van de omvorming van België tot een federatie van vier gewesten is dat ze 5 procent van het grondgebied van Wallonië zou afnemen. Maar dat zou het onderwerp kunnen zijn van een compromis dat ook het probleem van de faciliteitengemeenten in de Brusselse rand zou kunnen regelen. Die ‘faciliteiten’, toegestaan in zes gemeenten in de Brusselse rand evenals in een aantal andere in de nabijheid van de taalgrens, zijn een terugkerende bron van spanningen vanwege de dubbelzinnigheid van het akkoord van 1962, afgesloten ten tijde van de definitieve vastlegging van de taalgrens rondom wat een kwarteeuw later het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest zou worden. Ze bieden personen van wie de moedertaal een andere nationale taal is dan de taal van het gewest de mogelijkheid om met de administratie te communiceren in hun eigen taal. Daarnaast kunnen ze voor hun kinderen het recht afdwingen dat de overheid er kleuter- en basisonderwijs in de eigen taal organiseert als dit gevraagd wordt door een voldoende aantal families uit dezelfde gemeente.

De interpretatie van die faciliteiten heeft aanleiding gegeven tot een oneindige controverse. Voor sommigen vormden ze, in overeenstemming met het taalkundige territorialiteitsprincipe dat besproken werd in hoofdstuk 2, slechts een overgangsmaatregel die het de Franstaligen van de rand, verrast door het compromis van 1962, toestond om, als ze dat wensten, de rechten te blijven genieten die in hun vroegere situatie gegarandeerd waren. Er bestaat dan geen reden om die faciliteiten uit te breiden naar nieuwe inwoners, van wie men mag verwachten, zoals elders in Vlaanderen en Wallo-

nië, dat ze een voldoende kennis van de lokale taal verwerwen en hun kinderen die taal laten leren. De wetten van 1962-1963 stipuleren echter nergens dat die faciliteiten uit dienen te doven met de generatie die in de betrokken gemeenten woonde ten tijde van hun inwerkingstelling.⁸⁷ En hun voortbestaan geeft dus een signaal af dat bijdraagt aan de verklaring dat de ‘zuivere Franstaligen’ verhoudingsgewijs groter in aantal zijn in sommige van die Vlaamse gemeenten dan in het tweetalige Brusselse Hoofdstedelijke Gewest.⁸⁸

In plaats van te proberen om die labiele situatie in stand te houden en eindeloos te vitten over de historisch, juridisch en/of ethisch correcte interpretatie van dat compromis, zou men voordeel kunnen halen uit de creatie van het vierde gewest via de inkrimping van Wallonië om een nieuw compromis te bereiken, intelligenter dan het vorige. De negen gemeenten van de Duitstalige Gemeenschap tellen ongeveer hetzelfde aantal inwoners als de zes faciliteiten-gemeenten in de Brusselse rand. Om ervoor te zorgen dat Ostbelgië een volwaardig apart gewest kan worden, zal Wallonië 2 procent van zijn bevolking en 5 procent van zijn grondgebied moeten afstaan. Door de zes faciliteiten-gemeenten af te staan aan het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest, zal Vlaanderen slechts afstand moeten doen van 1 procent van zijn bevolking en minder dan 0,4 procent van zijn grondgebied. Die beweging werd al ingezet toen er, in het kader van de splitsing van het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde, beslist werd dat de burgers van die gemeenten in de kieskring van Brussel-Hoofdstad in plaats van de kieskring van Vlaams-Brabant aan de federale verkiezingen mochten deelnemen, wat meer dan de helft van hen heeft gedaan.⁸⁹

Men zal misschien opwerpen dat het hier om een bijzonder vreemde ruilhandel gaat. In dit voorstel zou Vlaanderen namelijk een stuk grondgebied afstaan aan Franstalig België in ruil voor een ander stuk waarvan Franstalig België weliswaar volledig afstand doet, maar niet echt om het over te dragen aan Vlaanderen. Zoals hoofdstuk 6 echter moet aantonen, zal het afstaan van die faciliteitengemeenten aan Brussel geen groter geschenk zijn voor Franstalig België dan de omvorming van de Duitstalige Gemeenschap tot een gewest een geschenk is voor Vlaanderen. Het hoeft echter geen betoog dat het hier om een compromis gaat. Maar terwijl het compromis van 1962 niets anders deed dan het probleem opschuiven, zou dit compromis het moeten oplossen en ervoor moeten zorgen dat elk van de betrokken partijen voortaan beter kan leven. Terwijl het compromis ervoor zorgt dat het Duitstalige Gewest meer coherente bevoegdheden kan verwerven en dat het Brusselse Gewest zijn mini-grondgebied kan uitbreiden met 30 procent, heeft het voor Vlaanderen het voordeel dat het het respect voor het taalkundige territorialiteitsprincipe in de rest van Vlaams-Brabant realistischer maakt. De meeste faciliteitengemeenten vervullen nu al de rol van overloop naar de buitenwijken voor expats die niet in de huidige Brusselse gemeenten kunnen of willen wonen. Als men ze alle zes opneemt in het Brusselse Gewest, zal dat die rol versterken en op die manier de taalkundige druk op de Vlaamse buurgemeenten verlichten.⁹⁰



Coherente bevoegdheidspakketten

Een definitieve vastlegging van de grenzen is niet onbelangrijk. Maar een bepaling van de verdeling van de bevoegdheden tussen de federale staat en de gewesten is nog belangrijker. Geen enkel eenvoudig criterium zal er ooit op definitieve wijze de respectieve perimeters van kunnen vastleggen. Er wordt in het kader van de bevoegdheidspakketten soms een beroep gedaan op een 'homogeniteitsprincipe', opgevat als de bevestiging van de noodzaak om alle bevoegdheden die tot één domein behoren – zoals familie, gezondheid, onderwijs, werkgelegenheid, milieu – toe te wijzen aan één entiteit. De bezorgdheid om de efficiëntie in de verdeling van de bevoegdheden rechtvaardigt echter geen enkel algemeen vermoeden in het voordeel van de homogeniteit in die betekenis van het woord. Op het gebied van milieu bijvoorbeeld vereist de efficiëntie dat bepaalde bevoegdheden – denk aan de vastlegging van de normen voor industriële productie of aan het belasten van energie – op het meest gecentraliseerde niveau worden geplaatst, zodat men kan ontsnappen aan de concurrentie tussen rechtsgebieden. Maar ze vereist ook dat andere bevoegdheden op het meest gedecentraliseerde niveau worden geplaatst, dat van de gemeenten, waar de problemen van de dagelijkse milieuverontreiniging het makkelijkst vast te stellen zijn en de oplossingen daarvoor het makkelijkst te bespreken zijn met de voornaamste stakeholders.

Het enige criterium dat standhoudt, is het pragmatische efficiëntiecriteria in dienst van de doelstellingen die onze samenlevingen moeten nastreven. Als men bepaalde bevoegdheden op het federale niveau wil plaatsen, moet de



omvang van de onderlinge afhankelijkheden en van de schaalvoordelen voldoende groot zijn om de beperking van de autonomie van de vier gewesten te rechtvaardigen, ook afhankelijk van de vraag hoe waarschijnlijk het is dat de gewesten die autonomie zullen gebruiken om een verschillend beleid te voeren. Het voordeel om bevoegdheden op het federale niveau te behouden of toe te voegen moet dus van geval tot geval, van subdomein tot subdomein geëvalueerd worden.⁹¹ De coherentie van de verdeling van de bevoegdheden zal in ieder geval sterk toenemen zodra alle gedefederaliseerde aangelegenheden, of ze nu ‘persoonsgebonden’ of ‘grondgebonden’ zijn, zich in de handen van de vier regionale regeringen bevinden.

De gewesten zullen natuurlijk soepele samenwerkingsvormen moeten ontwikkelen, waarbij een efficiënte coördinatie en talrijke synergieën worden verzekerd op het niveau van de bevoegdheden die eraan zullen worden toevertrouwd. Na de afschaffing van de gemeenschappen als politieke entiteiten geldt dat eerst en vooral op het gebied van onderwijs en de media. Terwijl het wenselijk is dat de publieke en gesubsidieerde onderwijsnetten, de onderzoeksinstituten en de openbare radio- en televisiekanalen een grote autonomie genieten, is het desalniettemin legitiem dat de regionale regeringen die ze financieren hun kunnen vragen verantwoording af te leggen. Het is bijvoorbeeld normaal dat het Waalse en Brusselse Gewest een vinger in de pap te brokken hebben in verband met de strategie en het management van de RTBf en het FNRS (Fonds National de la Recherche Scientifique). Maar het is niet de bedoeling om de gemeenschappen opnieuw uit te vinden. Om de vereiste democratische controle in werking te stellen hebben we



geen behoefte aan een afzonderlijke politieke entiteit, met een eigen regering en een eigen parlement, bevoegd voor een geheel van uiteenlopende aangelegenheden. Ad-hoc-organen, waarin de belangrijkste actoren van het domein vertegenwoordigd zijn, moeten volstaan om die functie te vervullen. In die organen zal de vereiste samenwerking tussen twee gewesten ongetwijfeld makkelijker zijn als de politieke coalities in de beide gewesten min of meer dezelfde zijn. Maar het feit dat die coalities zich op autonome wijze kunnen vormen, zonder rekening te moeten houden met de vorming van een aparte gemeenschapsregering, zal het politieke spel voor de burgers doorzichtiger maken en zal ervoor zorgen dat het imbrogljo vermeden wordt waartoe de wijziging van de meerderheid in Wallonië heeft geleid in de loop van de zomer van 2017.

Voor elk gewest een feestdag en een hoofdstad?

Om de Belgische federatie zo goed mogelijk te laten functioneren volstaat het niet dat ze haar gemeenschappelijke demos versterkt, zoals geschetst werd in hoofdstuk 3. Het volstaat ook niet, zoals in dit hoofdstuk wordt voorgesteld, dat ze daarbovenop zoveel bevoegdheden als de efficiëntie toelaat, toewijst aan gewesten die op taalkundig vlak nog strikter gescheiden zijn dan in het verleden: in drie van de vier gewesten zal er één officiële taal zijn – met Wallonië dat bevrijd is van de Duitstalige uitzondering en Vlaanderen dat bevrijd is van de faciliteiten in de Brusselse rand – en in het vierde gewest, Brussel, zal er een drietalig regime zijn,





waarop dieper wordt ingegaan in hoofdstuk 6. Het is ook noodzakelijk dat de Belgische federatie de diversiteit van haar gewesten als een kernelement van de eigen identiteit naar voren schuift. Daartoe zijn de symbolen van belang.

Op de eerste plaats rijst dan de vraag of we elk gewest een wettelijke feestdag moeten toekennen om het eigen subnationale feest te vieren. De huidige situatie is nogal verwarrend. Het feest van de Vlaamse Gemeenschap wordt sinds 1973 op 11 juli gevierd. Het herdenkt de overwinning van het volksleger uit Vlaamse steden op het leger van de koning van Frankrijk in 1302. Er is geen apart feest voor het Vlaamse Gewest. Het feest van de Franse Gemeenschap wordt sinds 1975 op 27 september gevierd, de dag van de Belgische nationale feestdag tot 1890. Het herdenkt de verdrijving van het Hollandse leger uit Brussel in september 1830. Het feest van het Waalse Gewest wordt sinds 1998 telkens op de derde zondag van september gevierd. Het herdenkt de deelname van de Walen aan diezelfde gebeurtenis. Het feest van de Duitstalige Gemeenschap wordt sinds 1990 op 15 november gevierd, de dag van het feest van de dynastie. Het feest van het Brusselse Gewest, het zogenaamde Irisfeest, wordt sinds 2001 op 8 mei gevierd. Het herdenkt het einde van de Tweede Wereldoorlog. De Belgische nationale feestdag wordt sinds 1890 op 21 juli gevierd. Dan wordt de eedaflegging van koning Leopold I in 1831 herdacht. Ten slotte is er de Dag van Europa, opgevat als het feest van de Europese Unie, die sinds 1985 op 9 mei wordt gevierd. De Dag van Europa herdenkt de verklaring van Robert Schuman, die opriep tot de oprichting van een Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, en is verschillend van de dag van Europa als feest van de Raad van Europa, die sinds





1964 op 4 mei gevierd wordt en de eigen oprichting in 1949 herdenkt. Met uitzondering van de Belgische nationale feestdag geeft geen enkele van die feesten recht op vakantie aan anderen dan de werknemers van de betrokken entiteiten en de leerlingen van de eigen scholen.

Er moet toch wel wat de bezem door gehaald worden. De Europese Unie is voldoende belangrijk voor Brussel om het Irisfeest naar de volgende dag te kunnen verschuiven en op die manier te laten samenvallen met de herdenking van de moedige oproep van Schuman, waardoor de dag van het feest van Europa dus een feestdag voor heel Brussel wordt en niet alleen voor de Europese ambtenaren en de Europese scholen. Als de Vlamingen en de Walen zich zelfs zestig jaar nadat ze werden samengevoegd in het 'kleine Europa' niet beschaamd hebben gevoeld om hun respectieve overwinningen op onze Franse en Hollandse burens te blijven vieren, dan kan men van 11 juli een feestdag maken voor iedereen in Vlaanderen en van 27 september een feestdag voor iedereen in Wallonië. En misschien zal de Duitstalige Gemeenschap de dag waarop ze een volledig apart gewest geworden zal zijn voldoende belangrijk vinden om van die datum haar regionale feestdag te maken, en die feestdag dus niet langer te laten samenvallen met het feest van de koning. Bij wijze van compensatie is het niet nodig om onze nationale feestdag op te offeren: het groeiende belang van de regionale feestdagen hoeft op geen enkele manier een uitholling van het nationale feest te betekenen. Het lijkt daarentegen geen buitensporige gedachte om paasmaandag of pinkstermaandag af te schaffen. Er bestaat eigenlijk geen enkele noodzaak om die twee dagen te behouden.





Een hoofdstad heeft, naast haar praktische functie, ook een symbolische functie. Zal elk van de vier gewesten ook een eigen hoofdstad hebben? Voor Namen en Eupen zijn de zaken duidelijk. Zolang de gemeenten niet gefuseerd zijn, kan men er voor Brussel over redetwisten of het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest ook de hoofdstad van zichzelf is of dat die titel slechts toekomt aan een van zijn gemeenten. Maar dat is slechts een detail in verhouding tot de vraag die zich voordoet in het geval van Vlaanderen. Het ontbreekt de stad Antwerpen uiteraard niet aan troeven om de hoofdstad van Vlaanderen te worden: een prestigieus verleden, een dynamische economie, de grootste bevolking en het mooiste station van het land, en meer ambtenaren van de Vlaamse Overheid op zijn grondgebied dan in het hele Brusselse Gewest. Maar Antwerpen heeft nooit deel uitgemaakt van het Graafschap Vlaanderen en Oost-Vlaanderen houdt op aan de linkeroever van de Schelde. De benoeming van Antwerpen als hoofdstad zou dan ook wel eens moeilijk te accepteren kunnen zijn voor Gent, zijn grote rivaal. Het valt daarom niet uit te sluiten dat de titel van hoofdstad van Vlaanderen uiteindelijk terechtkomt bij een kleinere, maar voldoende centraal gelegen stad, zoals de hoofdstad van Wallonië noch Luik, noch Charleroi geworden is.

De blikken richten zich dan ook op Mechelen, zetel van het aartsbisdom en historische hoofdstad van de Nederlanden ten tijde van Karel de Stoute en Margaretha van Oostenrijk. In 1996 heeft de Volksunie overigens voorgesteld om de Vlaamse regionale verkiezingen te organiseren in één enkele kieskring met Mechelen als hoofdplaats.⁹² Gevraagd naar de plaats van de hoofdstad van een onafhan-



kelijk Vlaanderen noemt de Antwerpse journalist Frans Crols, een van de meest uitgesproken verdedigers van een Vlaamse onafhankelijkheid zonder Brussel, ook Mechelen.⁹³ Misschien. Het zou niet veel verschillen van wat er in Oostenrijk is gebeurd. Het Oostenrijkse Bundesland Niederösterreich, dat opgericht werd in 1920 en dat zich ook helemaal rond Wenen bevindt zoals Vlaanderen zich rond Brussel bevindt, heeft Wenen als hoofdstad behouden tot 1986. Vervolgens werd Wenen vervangen door de kleine stad Sankt Pölten (54.000 inwoners), dat ongeveer 60 kilometer verderop ligt, en werden er tien jaar later alle instellingen naar verhuisd. Dus waarom niet Mechelen? Als de stad dat tenminste zelf wil, wat verre van zeker is.

Maar evengoed: waarom niet Brussel? Het is waar dat de opheffing van de Vlaamse Gemeenschap de formele rechtvaardiging van de keuze voor Brussel zou doen verdwijnen, maar dat was slechts een voorwendsel voor een keuze waarvan de ware reden neerkwam op 'we laten Brussel niet los', een slogan die, zoals uitgelegd in hoofdstuk 1, nog niet meteen aan actualiteit zal inboeten. Waarom dan niet Brussel? De duizenden pendelaars die deze keuze met zich brengt, zijn uiteraard geen geschenk voor de Brusselse mobiliteit. In een tijdperk waarin het imago van de politiek bij de bevolking niet echt geweldig is, is de lokalisering van de regionale politieke instellingen in Brussel boven op de nationale en de Europese ook niet van dien aard dat ze bij de Vlamingen warme gevoelens voor Brussel op zou wekken. De welwillendheid die de gewesten van onze federatie ten opzichte van elkaar tentoon moeten spreiden, zou er echter voor moeten zorgen dat we ons nog lang kunnen schikken in die anomalie, die erin bestaat dat de hoofdstad van het ene



gewest gevestigd wordt op het grondgebied van een ander gewest.

Een België dat trots is op zijn gewesten en dat ook toont

Los van de gewestelijke feestdagen en hoofdsteden die gekozen worden, is het niet alleen legitiem maar ook essentieel dat elk gewest bij de eigen burgers, van alle mogelijke achtergronden, een vorm van patriottisme ontwikkelt. Op die manier worden de burgers gemobiliseerd voor het gewest dat ze gekozen hebben om er zich te vestigen of er te blijven wonen. Er bestaan redenen om te geloven dat dit gewestelijke patriottisme een Belgisch patriottisme niet zal verzwakken, maar het eerder zal versterken, tenminste als de federatie, zowel in haar functioneren als in haar symbolen, erin slaagt om de gewesten een kader te bezorgen waarin ze kunnen bloeien. De identificatie met België en met het eigen gewest kan op een nulsomspel lijken, een spel waarin de ene noodzakelijk verliest wat de ander wint. Dat is een indruk waaraan men moeilijk ontsnapt bij het analyseren van peilingen die bij de ondervraagden polsen naar de entiteit (lokaal, regionaal, nationaal, supranationaal) waarmee men zich in eerste instantie identificeert. Maar als men hun vraagt *in welke mate* ze zich Europeaan, Belg of Vlaming/Waal voelen, merkt men niet alleen dat de nationale identificatie sterk blijft (een gemiddelde score van 8.1, vergeleken met 8.0 voor de regionale identificatie en 6.9 voor de Europese identificatie). Men observeert ook dat er een *positieve* correlatie is tussen die drie identificaties: zwak tussen de



Europese en de regionale identificatie (een coëfficiënt van 0.19), sterker tussen de Europese en de nationale identificatie (0.30) en nog sterker tussen de nationale en de regionale identificatie (0.36).⁹⁴

Wat de symbolen betreft, zal de Belgische monarchie ook een rol te spelen hebben. Het is niet zonder betekenis dat, voor de eerste keer in de geschiedenis van het land, de koning gehuwd is met een vrouw die een voorafgaande kennis van het Nederlands had. En het is al zeker niet zonder betekenis dat, ook voor de eerste keer, de troonopvolger – in dit geval een prinses – hoofdzakelijk onderwijs heeft genoten in de meerderheidstaal van het land. Om de symbolische rol te spelen die verwacht wordt van hen die verondersteld worden de Belgische federatie te incarneren, is een voldoende beheersing van de drie officiële talen en, natuurlijk, van het Engels, voortaan een vereiste. In vergelijking daarmee was het koningschap in België in de negentiende eeuw op het gebied van taalkundige vaardigheden een sinecure.

Onze akoestische en visuele symbolen hebben ook een serieuze make-over nodig. Te gelegener tijd zal de Brabantçonne, die onherstelbaar verouderd is, op een nuttige manier vervangen kunnen worden door een nieuw federaal volkslied, weliswaar in de lingua franca die sommigen van onze zangers voortaan gebruiken tijdens het Eurovisiesongfestival. Zo zal het opnieuw mogelijk worden voor de spelers van onze nationale sportploegen om het allemaal samen te zingen zonder kakofonie. Maar laten we nu al de vlag van de Belgische federatie opfrissen op een manier die onze vier gewesten tot eer strekt: de Vlaamse leeuw en de Waalse haan kunnen elk naar believen het rood en het zwart delen en de

VIER GEWESTEN

Brusselse iris kan dan tussen beide worden geplaatst, beschermd tegen hun appetijt door een kroon waarin de Europese sterren worden afgewisseld met de bloemen van de Duitstalige Gemeenschap. Men hoeft niet op een officiële erkenning te wachten om een ontwerp te lanceren. Als iemand een mooi project heeft, ben ik alvast bereid om er een deel van mijn spaargeld in te investeren.





HOOFDSTUK 5

HET CAPPUCCINO- MODEL



De interregionale financiële stromen



Een hernieuwde Belgische federatie moet gebaseerd zijn op vier gewesten die elk coherente bevoegdheidspakketten en een sterke identiteit hebben. Ze moet ook gebaseerd zijn op een heldere financiering van de bevoegdheden van die gewesten: een dergelijke financiering moet efficiënt en rechtvaardig zijn. Een van de belangrijkste bronnen van spanning in de Belgische federatie is ongetwijfeld het bestaan van onafgebroken financiële transfers van het noorden naar het zuiden van het land. Sinds 1966 heeft Vlaanderen Wallonië inderdaad voorbijgestreefd in bbp (bruto binnenlands product) per capita. En sindsdien heeft de kloof de neiging gehad steeds groter te worden. In het bijzonder Henegouwen en Luik, de twee provincies die gedurende lange tijd, buiten Brabant, de twee rijkste provincies van het land waren, zijn veruit de armste geworden.



Hoe ziet de huidige situatie er precies uit en welke evolutie mogen we verwachten? Een antwoord op die vragen vindt men in een recent rapport dat geschreven werd op verzoek van de Vlaamse regering en dat nauwkeuriger en completer is dan alle voorgaande rapporten.⁹⁵ Dat rapport omhelst de periode 2000-2020 en bevat projecties die rekening houden met de geleidelijke inwerkingtreding van de staatshervorming die in 2011 werd doorgevoerd. De schattingen in dat rapport baseren zich op een toekenning aan de drie gewesten (a) van de fiscale en parafiscale ontvangsten die worden geheven op het federale niveau op de inkomsten van personen of bedrijven die gelokaliseerd zijn op hun respectieve grondgebied, inclusief de btw en andere indirecte belastingen; en (b) uitgaven die deel uitmaken van de federale sociale zekerheid en andere federale publieke uitgaven waarvan de gewestelijke lokalisering identificeerbaar is, inclusief de federale dotaties aan de gewesten en de gemeenschappen.

Om op basis van die twee grootheden een bruikbaar begrip van transregionale transfer te kunnen hanteren moet men zich voor elk gewest twee vragen stellen. Ten eerste: is de bijdrage van het betreffende gewest aan de federale ontvangsten groter of kleiner dan ze zou zijn als ze proportioneel in verhouding stond tot zijn bevolking? Ten tweede: is het deel van de federale uitgaven dat de inwoners van dat gewest ten goede komt, groter of kleiner dan het zou zijn als het proportioneel in verhouding stond tot zijn bevolking? Als het antwoord op de eerste vraag 'groter' is en het antwoord op de tweede vraag 'kleiner', dan levert het gewest zeker nettobijdragen. Als het omgekeerde antwoord het geval is, dan krijgt het gewest zeker netto-ontvangsten. Als

het antwoord in de twee gevallen ‘groter’ of ‘kleiner’ is, zal het oordeel afhankelijk zijn van de grootte van het verschil ten opzichte van de proportionaliteit voor de ontvangsten enerzijds en voor de uitgaven anderzijds. Het is dus het nettoverschil (ontvangsten en uitgaven) ten opzichte van een verdeling volgens het aantal inwoners dat bepaalt of een gewest een nettobetaler of een nettobegunstigde is en dat ook de mate bepaalt waarin het dat is.

De toewijzing van federale ontvangsten aan de gewesten kan overigens gebeuren aan de hand van de woonplaats van de personen van wie de inkomsten de bron van die ontvangsten zijn, of aan de hand van de plaats waar die inkomsten tot stand gekomen zijn. De eerste formule, in eerdere studies de meest gebruikte, wordt op een gedetailleerde manier bestudeerd in het rapport, de tweede beknopter. Voor het jaar 2014 (het recentste jaar waarvoor gegevens ter beschikking zijn) en voor het eerste en het laatste jaar waarvoor het rapport schattingen biedt, geeft de eerste formule (woonplaats) de volgende schatting.⁹⁶

	Transfer per gewest (miljarden euro's)			Transfer per inwoner (euro's)			Transfer naar Wallonië in % van het bbp
	VL	WA	BR	VL	WA	BR	
2000	-6,24	+6,79	-0,56	-1048	+2032	-582	2,04%
2014	-6,79	+7,03	-0,24	-1056	+1962	-207	1,74%
2020	-6,34	+6,87	-0,53	-957	+1871	-428	1,56%

De schommelingen in de loop der tijd zijn de weerspiegeling van divergenties tussen de gewesten in meerdere dimensies – hoofdzakelijk de leeftijdspiramide, de werkloosheids-

graad en de opbrengst van de belastingen – en van de institutionele hervormingen. Zo is de significante daling van het volume van de transfers in percentage van het bbp tijdens de bestudeerde periode hoofdzakelijk toe te schrijven aan de snellere toename van de pensioenkosten in Vlaanderen, maar ook aan de inperking van de kosten in werkloosheidsuitkeringen ten gevolge van de maatregelen die de regering-Di Rupo in 2011 nam. Hoe kan het worden verklaard dat het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest nettotransfers genereert terwijl sinds het begin van deze eeuw het gemiddelde aandeel van zijn inwoners in de sociale bijdragen, de personenbelasting en de indirecte belastingen minder is dan het nationale gemiddelde? Daar zijn twee redenen voor: enerzijds is de Brusselse bevolking de jongste bevolking, wat nu en in de nabije toekomst impliceert dat het aandeel in de uitgaven voor de pensioenen, de gezondheidszorg en de ziekte en invaliditeit relatief klein is; anderzijds kent het rapport de ontvangsten van de vennootschapsbelasting toe aan de gewesten aan de hand van de locatie van de onderneming, wat zich, tijdens de hele bestudeerde periode, meteen vertaalt in een brutotransfer van Brussel naar de rest van het land van ongeveer een miljard euro per jaar.

Het rapport bestudeert kort ook de tweede formule, degene die alle fiscale en parafiscale ontvangsten toekent aan het gewest waar de inkomsten, die de basis voor de belastingheffing vormen, tot stand komen. Voor het jaar 2014, het enige dat bestudeerd werd, werd de volgende schatting gegeven:



HET CAPPUCCINOMODEL

	Transfer per gewest (miljarden euro's)			Transfer per inwoner (euro's)			Transfer naar Wallonië in % van het bbp
	VL	WA	BR	VL	WA	BR	
2014	-2,71	+13,8	-11,1	-427	+3558	-6413	3,4%

Het grote verschil met de vorige tabel wordt verklaard door het feit dat in de overgang van de eerste formule (woonplaats) naar de tweede (werkplaats) het aandeel van Brussel in de ontvangsten aanzienlijk toeneemt. Het gaat van 9 naar meer dan 18 procent voor de sociale bijdragen en van 8 naar meer dan 21 procent voor de personenbelasting. Bijgevolg stijgen de nettotransfers ten gunste van Wallonië van ongeveer 7,5 naar 13 procent van zijn bbp, waarvan meer dan 80 procent afkomstig is uit Brussel.

Welke betekenis moeten we aan die schattingen geven? Als die bedragen in het gewest bleven waar degenen slapen die ze verdiend hebben (geschat volgens de eerste formule), of in het gewest bleven waar ze verdiend werden (geschat volgens de tweede formule), zou men ze kunnen gebruiken ten voordele van degenen die in het betrokken gewest wonen, met andere woorden hoofdzakelijk de inwoners van Vlaanderen volgens de eerste formule, en die van Brussel volgens de tweede formule. Eenzelfde gedachte-experiment zou natuurlijk ook gedaan kunnen worden op het niveau van de provincies of van de arrondissementen. Dat is een minder populair gedachte-experiment en de noodzakelijke gegevens om het grondig uit te voeren zijn moeilijk te vinden. Er zijn echter schattingen gedaan op basis van een rudimentairere methode dan de methode die hierboven werd voorgesteld. Een provincie of een arrondissement wordt hier beschouwd als een nettobetalder van transfers of een



nettobegunstigde ervan naarmate het aandeel van de inwoners ervan in het primaire inkomen (dat wil zeggen voor belastingen en uitkeringen) van België hoger of lager ligt dan het aandeel in het besteedbare inkomen (na belastingen en uitkeringen). Het zijn dus schattingen op basis van de woonplaats die geen rekening houden met onder andere de werkgeversbijdragen en de vennootschapsbelasting, noch met de uitgaven op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg. Daaruit blijkt dat de provincies die in die zin het meest bijdragen Vlaams-Brabant en Waals-Brabant zijn en dat twee Vlaamse provincies (West-Vlaanderen en Limburg) en de vier andere Waalse provincies begunstigd zijn, waarbij twee ervan (Henegouwen en Luik) het grootste deel van de nettotransfers krijgen. Op het niveau van de arrondissementen is het een centrale driehoek (Gent-Antwerpen-Namen) rond Brussel die het grootste deel van dergelijke transfers levert ten voordele van de arrondissementen van het oosten en het westen (in Vlaanderen en Wallonië) en van het Brusselse Gewest.⁹⁷

De inwoners van de rijkste provincies en arrondissementen van het land kunnen dus nog luxueuzere dromen koesteren met betrekking tot wat ze zouden kunnen besteden als de belastingen en de bijdragen die ze betalen ter plekke zouden blijven in plaats van getransfereerd te worden naar Limburg of Henegouwen. Maar niemand verdedigt de stelling dat elke nettotransfer tussen territoria illegitiem is. Er is daarentegen een brede politieke consensus over de legitimiteit van een vorm van solidariteit, en dus van nettotransfers, niet alleen tussen provincies en arrondissementen in eenzelfde gewest, maar ook tussen gewesten. Zo moet, volgens Bart De Wever, de ‘zachte evolutie naar meer democratie’,



waarvan hij zich voorstander noemt, ‘een evolutie [zijn] die Vlaanderen en Wallonië zal versterken en de solidariteit tussen het noorden en het zuiden van het land zal vrijwaren’.⁹⁸ In het voorwoord van de brochure die de N-VA gewijd heeft aan de problematiek van de interregionale transfers, bevestigen Matthias Diependaele en Jan Jambon dat. ‘Vlamingen hebben er geen probleem mee om solidair te zijn.’ En in de epiloog van dezelfde brochure is voorzitter Bart De Wever explicieter: ‘Als partij zijn wij steeds een pleitbezorger geweest van solidariteit. Maar een duidelijke solidariteit. Een solidariteit die transparant is, zodat elke burger in dit land weet hoeveel hij betaalt voor wie en waarvoor.’⁹⁹

Caritas tussen volkeren of distributieve rechtvaardigheid tussen burgers?

Er zijn echter twee fundamenteel verschillende interpretaties van wat de solidariteit vereist en wat bijgevolg de transparantie betekent. De eerste interpretatie, die ik *dualistisch* zal noemen, onderscheidt enerzijds een sterke solidariteit die voortvloeit uit een opvatting van de rechtvaardigheid die genereus is maar beperkt blijft binnen een volk, gedefinieerd door een gemeenschappelijke identiteit en cultuur, en anderzijds een minder veeleisende solidariteit tussen volkeren. Volgens die interpretatie is de rechtvaardigheid tussen volkeren immers een pure kwestie van ‘juste retour’, niet van solidariteit. Solidariteit tussen volkeren is dan een kwestie van ‘caritas’, waarvan een volk op een genereuze manier blijk kan geven tegenover een ander volk, zonder dat de rechtvaardigheid het vereist. Het gaat dan om een geschenk,



om vrijgevigheid, waarop het begunstigde volk geen enkel recht kan laten gelden en waaraan het schenkende volk op zijn beurt voorwaarden kan koppelen. Dergelijke transfers, op basis van het hierboven beschreven concept, kunnen zeker bestaan, maar ze moeten plaatsvinden van volk tot volk, in alle transparantie, en niet op een heimelijke manier, gecamoufleerd in het functioneren van de instellingen van de interpersoonlijke solidariteit.

Die eerste interpretatie wordt op een heldere manier geformuleerd in het manifest van het Overlegcentrum van Vlaamse Verenigingen, dat in 1991 de discussie opende over de defederalisering van de sociale zekerheid: 'De solidariteit tussen personen in een volksgemeenschap moet strikt onderscheiden en gescheiden worden van een solidariteit binnen een internationale (of confederale) gemeenschap.' In dat perspectief zijn de nettotransfers die het Belgische systeem van sociale zekerheid tot stand brengt tussen Vlaanderen en Wallonië van een intrinsiek andere aard dan de transfers die het tot stand brengt tussen Vlaams-Brabant en Limburg. Door dergelijke transfers uit te voeren, zegt het manifest nog, 'maakt men misbruik van de solidariteit tussen personen om op een ondoorzichtige en vaak bedrieglijke wijze enorme bedragen over te sluizen van de ene volksgemeenschap naar de andere'.¹⁰⁰ Dat gezichtspunt is coherent. Het kan zich zelfs beroepen op zeer eerbare filosofische referenties, want het vertoont onmiskenbaar gelijkenissen met de opvatting over internationale rechtvaardigheid die John Rawls aan het einde van zijn leven formuleerde.¹⁰¹

Het levert echter twee moeilijkheden op die het onhoudbaar maken. De eerste moeilijkheid is dat een dergelijke benadering de bedreiging negeert die de fragmentatie van



de solidariteit oproept voor de capaciteit om zelfs binnen elk van de fragmenten op een duurzame manier een sterke solidariteit te realiseren. In dit tijdperk van de mondialisering staat het herverdelingssysteem van elk land ter wereld onder druk. Hoe mobieler de fiscale grondslag over de nationale grenzen heen, hoe groter die druk. Of de rijkste belastingbetalers en de meest winstgevende bedrijven nu al dan niet emigreren, het simpele feit dat ze dat steeds makkelijker kunnen doen, beperkt de manoeuvreerruimte waarover elk volk beschikt om meer solidariteit tussen zijn burgers te realiseren. In een poging om ze te behouden of ze aan te trekken probeert elke staat om ze de gunstigste voorwaarden aan te bieden, en door dat te doen worden de burens ertoe gedwongen om nog verder te gaan. Die druk is bijzonder groot binnen de Europese Unie, waar alle mogelijke hindernissen voor de reële uitoefening van de vier vrijheden van de eengemaakte markt (vrij verkeer van kapitaal, goederen, diensten en personen) geleidelijk zijn afgeschaft.

De druk kan zich enkel nog sterker doen voelen als eenzelfde metropool gedeeld wordt door fiscaal autonome entiteiten, wat het geval zou zijn als de herverdelende systemen van onze drie gewesten los van elkaar stonden. Zowel voor gezinnen als voor bedrijven hebben migraties van het ene gewest naar het andere natuurlijk een kostprijs en bovendien hebben ze tijd nodig. Maar het boezemt voor een gewest nog meer angst in zichzelf verwickeld te zien in een proces dat slechts zeer langzaam omkeerbaar zal zijn. Uit voorzichtigheid zal het er bijgevolg toe genoodzaakt zijn het heft in eigen hand te nemen en luid en vóór de anderen aan te kondigen dat de heffingen op de bedrijven en de grootste belastingbetalers zullen verminderen, en plechtig





te beloven dat het niet zomaar om een tijdelijke maatregel gaat. Wegens de beperktheid en de nauwe verbondenheid van hun territoria zal die distributieve autonomie de gewesten ertoe dwingen zich over te leveren aan een concurrentie die van die autonomie grotendeels een hersenschim maakt. Enkele procenten minder belastingen kunnen ervoor zorgen dat een mooi kransje rijke Brusselse gepensioneerden hun oude dag eerder in Lasne dan in Overijse wil doorbrengen. Enkele andere procenten kunnen de jonge kaderleden van multinationals er dan weer van overtuigen eerder in Meise dan in Jette te gaan wonen. En nu het kapitaal van een onderneming minder uit zware machines dan uit makkelijk verplaatsbare vaardigheden bestaat, zullen enkele procenten minder belastingen ook zonder enige moeite een handvol ondernemingen ervan kunnen overtuigen zich eerder in Zaventem dan in Evere te vestigen, of eerder in Louvain-la-Neuve dan in Leuven.

Elk van de regionale regeringen zal dus voor zijn burgers de boodschap zo luid mogelijk herhalen die de Walen reeds in 1993 ontvingen van hun toenmalige minister-president Guy Spitaels: ‘Ce qui nous unit aujourd’hui, c’est plutôt le *business* que la *charity*’, een (onbewuste?) echo van de bekende uitspraak van de Amerikaanse president Coolidge (‘The business of America is business’) die te lezen stond onderaan een paginagrote advertentie die de Waalse regering op 1 maart 1993 in *Le Soir* liet plaatsen. Met andere woorden: ‘Of jullie het nu zouden willen of niet, beste medeburgers, de solidariteit moet plaatsmaken voor de competitiviteit.’ Voor degenen die de dualistische benadering van de rechtvaardigheid, zoals hierboven werd voorgesteld, enkel inroepen om de belangen van de rijksten in de rijkste gewesten te die-



nen, heeft die opvatting niets zorgwekkends. Die belangen zullen immers dubbel gediend worden door de vermindering van de interregionale solidariteit en door de erosie van de intraregionale solidariteit. Voor degenen die daarentegen echt een sterke solidariteit in hun gewest willen, is die implicatie behoorlijk gênant.

Niets verbiedt natuurlijk de entiteiten die zich op die manier in een fiscale concurrentie bevinden om onder elkaar akkoorden te sluiten die ervoor kunnen zorgen dat ze de nivellering naar onderen kunnen afremmen. Maar dergelijke ‘confederale’ akkoorden zijn onmiskenbaar precair, omdat elk deel over een vetorecht beschikt en omdat er een grote kans bestaat dat op elk moment het ene of het andere deel zal denken meer te winnen te hebben door het behoud van zijn autonomie dan door de beperking ervan. De gebreken van dat confederale model, meer bepaald op fiscaal vlak, werden overigens reeds benadrukt door de vaders van de Amerikaanse grondwet in de kritische bespreking die ze wijdden aan de ‘Belgic confederacy’: ‘What are the characters which practice has stamped upon it? Imbecility in the government; discord among the provinces; foreign influence and indignities.’¹⁰² Gelukkig voor ons hadden ze het niet over België, maar over de Verenigde Provinciën, het huidige Nederland, waarvan het confederale regime aan het einde van de achttiende eeuw een behoorlijk erbarmelijke aanblik bood. Maar hun uitspraken zouden niet minder van toepassing zijn op een Belgische confederatie waarvan de bestanddelen met een volwaardige fiscale autonomie uitgerust zouden zijn. ‘Confederale’ akkoorden zouden er – met meer moeite en meer onzekerheid – hoogstens in slagen om te verwezenlijken wat dankzij het behoud van de centrale her-

verdelingshefbomen op een gemeenschappelijk niveau op een eenvoudigere en meer betrouwbare wijze zou zijn verwezenlijkt.

Het dualistische perspectief stuit bovendien op een tweede, fundamentele moeilijkheid. Het veronderstelt namelijk dat men de volkeren personifieert, dat men er voldoende stabiele en homogene entiteiten van maakt om ze, niet alleen uit een juridisch, maar ook uit een ethisch gezichtspunt, als subjecten met rechten en plichten te kunnen beschouwen. De plausibiliteit van een dergelijke veronderstelling wordt elke dag steeds meer ondermijnd door de transnationale mobiliteit, de interne verscheidenheid van onze staten en de mondialisering van de informatiestromen. De distributieve rechtvaardigheid kan nu, meer dan ooit, slechts worden opgevat als de rechtvaardige herverdeling van bestaansmiddelen tussen individuen, niet tussen volkeren. Vanuit dat gezichtspunt, dat tegelijkertijd individualistisch en radicaal universalistisch is, en dat in contrast staat met de dualistische benadering die hierboven werd voorgesteld, bestaat de rechtvaardigheid uit de billijke verdeling tussen allen van de mogelijkheden die aan elkeen worden aangeboden om de realisatie van haar of zijn opvatting van het goede leven na te streven, wat die ook mag zijn.¹⁰³

Vanuit dat gezichtspunt is het feit dat men geboren is in een rijke regio en daardoor tot een rijk 'volk' behoort, een bepalende factor die net zo arbitrair is op ethisch vlak als geboren worden in een rijke familie of met lucratieve talenten. De beperking van de impact van het toebehoren aan een bepaalde regio op ieders lot is dus een rechtvaardigheidsimperatief en dat om dezelfde reden en in dezelfde mate als de beperking van de impact van de sociale afkomst

of de talenten. De interregionale herverdeling wordt daarom op dezelfde manier gerechtvaardigd als de intraregionale herverdeling. Wat geldt voor het toebehoren aan een bepaalde regio geldt uiteraard ook voor het toebehoren aan een bepaalde natie. De sociale rechtvaardigheid kan vandaag de dag enkel als mondiale rechtvaardigheid worden gedacht. Maar men moet op een pragmatische manier te werk gaan, door geleidelijk aan de vereiste supranationale instellingen te bouwen, om te beginnen op het Europese niveau, en a fortiori door te consolideren wat er bestaat op het nationale niveau in plaats van het te ontmantelen.

Vanuit dat oogpunt vormen transfers tussen categorieën van personen die gedefinieerd worden door het gewest van hun woonplaats niet meer een anomalie dan transfers tussen categorieën die gedefinieerd worden door de provincie van hun woonplaats, door een woonplaats in een stad versus een woonplaats op het platteland, door het geslacht, de leeftijd of het opleidingsniveau. Het de vorm van interpersoonlijke transfers aanbieden heeft niets met camoufleren te maken. Het is integendeel de transparante uiting van transfers tussen categorieën van personen die min of meer bevoordeeld zijn vanwege eigenschappen die ze niet of nauwelijks gekozen hebben. De toekenning van een fundamenteel andere ethische positie aan bepaalde intercategoriële transfers – de transfers die tussen ‘volkeren’ plaatsvinden – vormt daarentegen in het slechtste geval een bedrog dat voortkomt uit eigenbelang, in het beste geval een illusie die onbewust gewekt wordt door een reële uitdaging, waarop we ons nu moeten richten.



Solidariteit en verantwoordelijkheid verzoenen

Die uitdaging bestaat erin de volgende twee beginselen te verzoenen: enerzijds is er de transregionale herverdeling die gedicteerd wordt door de sociale rechtvaardigheid om de redenen die zojuist vermeld werden, en anderzijds de grote autonomie die wordt toegekend aan de gewesten om de redenen die werden vermeld in hoofdstuk 4. Die regionale autonomie transformeert een categorie zoals er meerdere bestaan – met name de bevolking die in een gewest woont – in een politieke gemeenschap die bevoegd is collectieve beslissingen te nemen om ontvangsten en uitgaven naar boven of naar beneden te beïnvloeden. Sterk autonome gewesten zouden bijvoorbeeld gezondheidszorg- of onderwijssystemen kunnen organiseren die meer of minder kosten en/of meer of minder efficiënt zijn wat de impact op de toekomstige uitgaven of ontvangsten betreft.

Als de relevante uitgaven van de gewesten integraal werden gefinancierd door ontvangsten die worden geïnd op het federale niveau, zouden de gewestelijke instanties grotendeels vrijgesteld zijn van de financiële kosten van hun beslissingen, en dat des te meer omdat hun aandeel in de federale ontvangsten klein is. Als daarentegen elk gewest zijn uitgaven zou financieren met heffingen die op het eigen grondgebied worden uitgevoerd, zou de transregionale solidariteit tenietgedaan worden voor alle geregionaliseerde aangelegenheden. De uitdaging is de twee uiterste polen van dit dilemma te vermijden en de gewesten met andere woorden te ‘responsabiliseren’ voor hun uitgaven, ondanks het feit dat ze niet alle kosten financieren. Die ‘responsabili-





sering' mag er niet in bestaan dat het betalende gewest (of de betalende gewesten) de mogelijkheid krijgt zijn of hun voorwaarden aan het begunstigde gewest (of de begunstigde gewesten) op te leggen. Ze moet erin bestaan dat elk gewest, begunstigde of niet, voldoende voor- of nadelen ondervindt van de financiële gevolgen van de beslissingen die worden genomen om aangespoord te worden om zich 'goed' te gedragen. Daardoor blijven de efficiëntie en de rechtvaardigheid van de transregionale solidariteit bewaard.¹⁰⁴

Als richtinggevend idee om de uitdaging aan te gaan stel ik het cappuccinomodel voor.¹⁰⁵ Dat omvat de financiering van een gemeenschappelijke sokkel door middelen die worden geïnd op het federale niveau in de vorm van forfaitaire transfers, waarbij de gewesten de mogelijkheid krijgen om die sokkel naar eigen believen aan te vullen uit eigen middelen. Die transfers kunnen ofwel rechtstreeks aan de personen, ofwel aan de regionale overheden uitgekeerd worden zodat ze, met respect voor bepaalde gemeenschappelijke normen, de bevoegdheden kunnen uitoefenen die hun zijn toevertrouwd. Zij vormen de basis, de sterke koffie die zich in het onderste deel van de kop bevindt. En de gewesten voegen er het meest zichtbare aan toe: het schuim, eventueel in mooie vormpjes en, voor diegenen die er de middelen voor hebben, de kaneel en de cacao.

Dat model kan makkelijk worden verduidelijkt aan de hand van de kinderbijslag. In zijn eenvoudigste vorm zou de kinderbijslag inhouden dat de federale overheid aan de ouders van elke minderjarige die wettelijk in België verblijft een bedrag uitkeert dat afhankelijk is van de leeftijd, maar onafhankelijk van het aantal kinderen in een huishouden en van de socio-economische situatie, met alle ruimte voor



de gewesten om dat bedrag, uit eigen middelen, verder aan te vullen. Die aanvullingen kunnen worden toegekend op basis van criteria die ze zelf vrij vastleggen. Toen er beslist werd, in het kader van de zesde staatshervorming, om de kinderbijslag uit de federale sociale zekerheid te halen en hem toe te vertrouwen aan de gewesten (en de Duitstalige Gemeenschap), werd een variant van dat model ingevoerd. De financiering wordt gegarandeerd door een forfaitaire federale dotatie waarvan het bedrag slechts afhangt van een eenvoudig objectief criterium, in dit geval het aantal minderjarigen die in elk gewest wonen. Elke gewestregering heeft de macht om die dotatie op haar beurt te herverdelen tussen de gezinnen, maar alle gewesten hebben ervoor gekozen om het grootste gedeelte aan een basisuitkering voor alle kinderen toe te wijzen, waarbij leeftijd de enige parameter is.

In één moeite door, en volgens dezelfde logica, is het niet moeilijk om twee andere – weliswaar minder gemakkelijk realiseerbare – illustraties van dat cappuccinamodel te bedenken: een forfaitair basispensioen, onafhankelijk van de voorafgaande loopbaan, en zelfs wat men een federaal dividend zou kunnen noemen, dat wil zeggen een basisinkomen dat onvoorwaardelijk wordt toegekend aan alle fiscaal geregistreerde inwoners van de federatie. Indien (en alleen indien) dat federaal dividend voldoende groot is, kan het de plaats innemen van de bijdrage van de federale overheid in de financiering van het leefloon. Behalve in uitzonderlijke omstandigheden zou de huidige gemeentelijke aanvulling dan bepaald en gedragen worden door de gewesten, met inachtneming van artikel 23 van de grondwet, dat stelt dat ‘ieder het recht heeft een menswaardig leven te leiden’.

Kan dat eenvoudige model van verzoening tussen solidariteit en verantwoordelijkheid niet worden uitgebreid naar de uitkeringen die behoren tot de sociale verzekering, op een manier die ervoor zorgt dat elk gewest zijn eigen accenten kan leggen op het gebied van de werkloosheidsuitkeringen, de pensioenen en de ziekte- en invaliditeitsverzekering? De schaalvoordelen voor een verzekeringssysteem, de transregionale mobiliteit van de werknemers en de aanwezigheid van talrijke ondernemingen op het grondgebied van meer dan één gewest vormen gegronde redenen om dat systeem te behouden op het federale niveau. Een dergelijk behoud vereist de aanname van gemeenschappelijke normen, bijvoorbeeld wat betreft de definitie van de onvrijwillige werkloosheid of de pensioenleeftijd en hun homogene toepassing op het hele grondgebied. De handhaving van die normen voldoet echter niet om de *moral hazard* die uit dat behoud voortvloeit weg te werken: een gedeeltelijke financiële ‘deresponsabilisering’ van de gewesten resulteert onvermijdelijk uit de federale dekking van risico’s die beïnvloed kunnen worden door het beleid van de gewesten. Het is waar dat, bijvoorbeeld wat de werkloosheidsuitkeringen betreft, het electorale belang van de gewestregeringen om het aantal werklozen te doen dalen zich niet beperkt tot een financieel belang. Maar het kan toch nuttig zijn om na te denken over voorzieningen die een financiële stimulans creëren om de werkloosheid te doen dalen, naast de stimulans die voortvloeit uit de impact op de gewestelijke fiscale ontvangsten.¹⁰⁶

Het cappuccinomodel zal er dus niet voor zorgen dat een dimensie van gewestelijke autonomie wordt geïnjecteerd in de socialeverzekeringsregimes. Dat betekent niet



dat het geen impact op die regimes zal hebben. Een federaal dividend dat de kinderbijslag als kinderrecht verlengt en dat zelf verlengd wordt door een basispensioen, zal de regimes voor de werkloosheidsuitkeringen, de pensioenen en de ziekte- en invaliditeitsverzekering ontlasten van hun herverdelende functies in de sterke betekenis van het woord, zodat ze kunnen focussen op hun verzekeringsfunctie, volledig gefinancierd door de sociale bijdragen. Het zal er zo voor zorgen dat de drie modaliteiten van sociale bescherming – dividend, verzekering en bijstand – elkaar op een efficiënte manier steunen en dat een sterke federale solidariteit verzoend wordt met de mogelijkheid voor elk gewest om de eigen opvatting van bijstand aan de minst gegoeden met een grotere autonomie te organiseren.



Cappuccino voor alle persoonsgebonden en grondgebonden aangelegenheden?



De toepassingsmogelijkheden van het cappuccinomodel beperken zich niet tot de uitkeringen. Het is dit model dat vandaag de dag reeds toegepast wordt voor de financiering van het onderwijs. Die neemt de vorm aan van federale dotaties voor de gemeenschappen, waarvan het bedrag niet berekend wordt aan de hand van de kosten van hun onderwijsvoorzieningen (zoals het oorspronkelijk het geval was), maar aan de hand van de leerplichtige personen die op hun grondgebied wonen, met een overeengekomen verdeelsleutel voor Brussel en de mogelijkheid om de fiscale capaciteit van de gewesten te mobiliseren om de meerkosten te dekken. De toewijzing van de onderwijsbevoegdheden aan de



gewesten, zoals ze werd bepleit in hoofdstuk 4, zal ervoor zorgen dat die financieringsformule wordt vereenvoudigd. Elk gewest zal met andere woorden een federale dotatie ontvangen die evenredig is met zijn bevolking in de relevante leeftijdsklasse, eventueel aangepast op een manier die rekening houdt met andere objectieve criteria, zoals het aantal leerlingen die de schooltaal niet als moedertaal hebben, of het aantal leerlingen die in een afgelegen plattelandsomgeving wonen. Elk gewest kan die dotatie aanvullen uit eigen middelen en de totale som gebruiken om de instellingen van het kleuter-, lager en middelbaar onderwijs op zijn grondgebied te financieren volgens de criteria en de methodes die het aan de hand van gemeenschappelijke normen zal instellen.

Het geval van het hoger onderwijs is onvermijdelijk complexer, maar ook hier kunnen dezelfde principes worden toegepast. Om de responsabilisering van de gewesten te verzekeren kan de federale dotatie nog volgens een demografisch criterium worden toegewezen aan de verschillende gewesten, die dan de verantwoordelijkheid dragen voor de postsecundaire opleiding van personen die in het gewest wonen of die, in een nader te bepalen betekenis, ervan afkomstig zijn. In dit geval kan het gebruik van de middelen die aan elk gewest zijn toegekend echter niet worden beperkt tot instellingen die zich op zijn grondgebied bevinden, niet alleen omdat er biregionale hogeronderwijsinstellingen bestaan, maar vooral omdat de transregionale mobiliteit in het hoger onderwijs moet worden aangemoedigd, zodat alle studenten van elke regio toegang krijgen tot een groter aanbod van opleidingen en ervaringen. Het efficiënte functioneren van een dergelijk systeem vereist dat



de gewesten die, om taalkundige redenen, de meesten van hun studenten naar dezelfde hogeronderwijsinstellingen sturen (Vlaanderen en Brussel voor de Nederlandstalige instellingen, Wallonië en Brussel voor de Franstalige instellingen) over een gemeenschappelijk orgaan beschikken dat als doorgeefluik voor de federale financiering fungeert. Op termijn zal een bijsturing nodig zijn naarmate de ontwikkeling van de opleidingen in het Engels het binaire model dat we nu gewend zijn, ondermijnt. Maar niets van dit alles zou moeten verhinderen dat elk gewest zijn eigen accenten kan leggen, bijvoorbeeld wat betreft het belang dat er gehecht wordt aan levenslang leren, aan de ontwikkeling van bepaalde opleidingen of aan de ondersteuning voor bepaalde categorieën van studenten.

Als het cappuccinomodel kan worden toegepast op onderwijsvlak, zou dat dan ook niet kunnen voor de gezondheidszorg? Het zou inderdaad kunnen dat als gevolg van publieke debatten, die gedeeltelijk anders verlopen, merkbare verschillen tussen de regio's optreden in de meerderheidsopvatting van wat een ziekte inhoudt, van de manier waarop een ziekte behandeld zou moeten worden, en van de mate waarin de maatschappelijke solidariteit die behandeling op zich zou moeten nemen. Bovendien beschikken de gewesten over uitgebreide bevoegdheden, bijvoorbeeld op het gebied van milieu, werkgelegenheid, opleiding, mobiliteit of sportinfrastructuur, waarmee ze een belangrijke impact kunnen hebben op de gezondheid van hun inwoners en dus op de kostprijs van de gezondheidszorg. Zou men dan ook niet een forfaitaire dotatie aan de gewesten kunnen toewijzen, waarbij elk daarvan naar eigen inzichten zelf de gezondheidszorg en de uitbetaling ervan organiseert,



opnieuw met respect voor bepaalde normen, en de mogelijkheid krijgt uit eigen middelen aanvullingen in te voeren?

De verdeelsleutel tussen de gewesten zou, zoals voor het onderwijs, rekening moeten houden met de leeftijdsstructuur, maar ook met andere ziektefactoren die makkelijk observeerbaar zijn en die niet in dezelfde mate aanwezig zijn in de verschillende gewesten, zonder daarom echter toegeschreven te kunnen worden aan verschillen in hun beleid. Elk gewest zou op zijn beurt die dotatie en de eventuele aanvullingen kunnen herverdelen tussen de ziekenfondsen die op zijn grondgebied actief zijn, volgens criteria die anders kunnen zijn dan de federale verdeelsleutel. Het zou zo zijn eigen accenten kunnen leggen door een bijzonder type van medische praktijk te ondersteunen – prioriteit aan de algemene geneeskunde of een zo snel mogelijke doorverwijzing naar specialisten bijvoorbeeld – of door een bijzondere categorie van patiënten te helpen – bijvoorbeeld werklozen en personen die aan specifieke ziektes lijden. Maar het zou met zijn eigen fondsen alle meerkosten moeten ondersteunen die door die aanpak bij zijn ziekenfondsen worden gegenereerd, net als alle meerkosten in vergelijking met wat voorspelbaar is op basis van de parameters van de federale dotatie en dus vermoedelijk kan worden toegeschreven aan het gewestelijke beleid in dit domein en in andere relevante domeinen.¹⁰⁷

Er zijn echter belangrijke verschillen tussen de sector van het onderwijs en de sector van de gezondheidszorg, die de regionalisering in het ene geval aantrekkelijker maken dan in het andere. De taalkundige dimensie staat centraal in het eerste geval, wat van het tweede geval veel minder gezegd kan worden. De schaalvoordelen zijn belangrijk in het

tweede geval, meer bepaald wegens de verzekeringsdimensie, wegens de expertise die vereist is in de goedkeuringsprocedures van de geneesmiddelen en de behandelingen, en wegens de investeringen in grote en zeer gespecialiseerde infrastructuur. Die schaalvoordelen zijn veel minder belangrijk in het eerste geval. Ten slotte, op de uitzondering van het hoger onderwijs na, zijn de transregionale mobiliteit en de verwickelingen die ermee gepaard zouden gaan veel belangrijker in het tweede geval dan in het eerste. Men heeft dus goede redenen om eraan te twifelen dat de interregionale verschillen in dit domein voldoende zijn om een regionalisering van de gezondheidsverzekering te rechtvaardigen. In deze sector vereist het behoud van een federaal systeem echter net als in de andere verzekeringssystemen een homogeen respect voor gemeenschappelijke normen in het hele land en is het daarom wenselijk dat voorzieningen die aan de financiële responsabilisering van de gewesten zouden kunnen bijdragen, onderzocht worden – alhoewel ook hier de electorale druk ongetwijfeld het efficiëntste mechanisme is om ervoor te zorgen dat de regionale overheden zich bezighouden met de gezondheid van hun burgers.

Het cappuccinomodel is niet alleen potentieel relevant voor de geldtransfers en voor de financiering van de persoonsgebonden aangelegenheden zoals het onderwijs en de gezondheidszorg. Het is dat ook voor de financiering van de grondgebonden aangelegenheden die op dit ogenblik worden toegewezen aan de gewesten.¹⁰⁸ De toepassing ervan in dit domein houdt in aan de gewesten een deel van de federale personenbelasting toe te kennen in de vorm van een forfaitaire dotatie die evenredig is aan de bevolking ervan, en elk van de gewesten die dotatie te laten aanvullen door

opcentiemen op die belasting en door andere gewestbelastingen. Deze formule verschilt van de formule die gekozen werd in de bijzondere financieringswet die deel uitmaakte van de zesde staatshervorming. Daarin is een formule van zogenaamde ‘verticale verevening’ opgenomen, waarbij een ‘juste retour’ en een ‘solidariteitsbijdrage’ worden gecombineerd. De ‘juste retour’ verwijst naar de federale dotatie die wordt toegekend aan elk gewest in verhouding tot de personenbelasting die wordt geheven bij de inwoners van dat gewest. De ‘solidariteitsbijdrage’ is een federale dotatie die wordt uitgekeerd aan het gewest (of de gewesten) waar de opbrengst per capita van die belasting kleiner is dan het nationale gemiddelde. Hoe groter de kloof tussen de opbrengst per capita in dat gewest en het nationale gemiddelde, hoe hoger het bedrag van de solidariteitsbijdrage.

Met een juiste keuze van de parameters leiden het cappuccinomodel en dit model van de ‘verticale verevening’ evenwel naar precies dezelfde verdeling van de federale middelen tussen de gewesten.¹⁰⁹ Het cappuccinomodel zou bijgevolg dezelfde responsabiliseringsgraad voor de gewesten verzekeren, maar het zou het voordeel hebben om in alle helderheid het eenvoudige idee uit te drukken dat de federatie, volgens een criterium dat alle burgers op voet van gelijkheid behandelt, tussen de gewesten de middelen verdeelt die ze volgens de belastingmogelijkheden van eenieder heeft verzameld. Men zou op die manier opnieuw transparanter maken dat men hier niet te maken heeft met het geschenk van een rijk gewest aan een arm gewest, maar met een herverdeling van ‘ons’ naar ‘ons’, zoals in het geval van de nettotransfers van de stedelingen naar de plattelandsbewoners of van mannen naar vrouwen.

Transfers die helemaal geen anomalie zijn

We hebben op die manier alle stelsels doorlopen die als kanalen dienen voor de ‘geldstromen’ of ‘nettotransfers’ tussen gewesten zoals ze gewoonlijk gemeten worden. Of de federale dotatie nu rechtstreeks wordt uitgekeerd aan de burgers of aan de gewestelijke overheden, belangrijk is dat de uitkering plaatsvindt volgens criteria die makkelijk te controleren en moeilijk te manipuleren zijn en ook zo weinig mogelijk direct of indirect beïnvloed zijn door het gewestelijke beleid. Het evidentst is het aantal legale inwoners of het aantal legale inwoners van een welbepaalde leeftijdsklasse. In tegenstelling tot een financiering die zou gebeuren op grond van de uitgaven van elk gewest, legt zo’n forfaitaire dotatie de gewesten een harde budgetbeperking op en responsabiliseert ze hen langs die weg. Hun regeringen hoeven niet te rekenen op een verhoging van de federale bijdrage als hun uitgaven dat budget overschrijden. Maar ze hebben alle mogelijkheden om die beperking te versoepelen door terug te vallen op eigen belastingen of aanvullingen op de federale belasting die ze via de eigen bevolking zullen moeten verkrijgen. Dat creëert de vereiste stimulanzen om verkwistingen op te sporen, te bezuinigen op de uitgaven die niet de moeite waard zijn, en een beleid te voeren dat geschikt is om de grondslagen van de gewestelijke belastingen te verbreden.

Dit cappuccinomodel responsabiliseert uiteraard de gewesten financieel niet zo sterk als een model dat ze zou dwingen om alle publieke uitgaven die hun burgers ten goede komen met hun eigen belastingen te dekken. Maar het is een dergelijk intermediair model dat onze federatie

nodig heeft. In de context van open economieën is een groot deel van de verschillen tussen de huidige welvaartsniveaus van de gewesten en die tussen hun toekomstige evoluties toe te schrijven aan factoren die grotendeels ontsnappen aan het handelingsvermogen van elk gewest. Bovendien zijn de transregionale externaliteiten die gepaard gaan met de plaats en de rol van Brussel van zo'n aard en zo'n grootte dat de maximalisering van de gewestelijke fiscale grondslag makkelijk perverse effecten teweeg kan brengen, door bijvoorbeeld eerder luxueuze verkavelingen te promoten dan productieve investeringen in het onderwijs en de infrastructuur. Aan de andere kant, hoewel het cappuccinomodel de publieke inkomsten van een gewest minder afhankelijk maakt van zijn economische prestaties, blijft die afhankelijkheid, zoals hierboven werd vermeld, toch in beduidende mate gehandhaafd. Bovendien verzwakt het geenszins de gevoeligheid van het electoraat voor de welvaart van het eigen gewest, om redenen die tegelijkertijd financieel en symbolisch zijn, en dus ook niet het belang dat de gewestregeringen eraan hoeven te hechten.

Natuurlijk is er onvermijdelijk iets arbitrairs in de bepaling, sector voor sector, van het aandeel van de uitgaven dat door de federale dotatie gefinancierd moet worden, en dus in de *trade-off* tussen solidariteit en verantwoordelijkheid die het weerspiegelt. Maar zodra dat aandeel vastligt, is het belangrijk dat de burgers van elk gewest kunnen beseffen dat ze er belang bij hebben dat de andere gewesten welvarend zijn. Het volstaat daarvoor om elk sectoraal bestanddeel van de federale dotatie op het federaal bbp per capita te indexeren, bij voorkeur over meerdere jaren, zodat de schommelingen beperkt blijven en de verminde-

ringen onwaarschijnlijker worden. Zouden de transfers die voortkomen uit de op die manier geïndexeerde federale dotatie in de loop der tijd kunnen afnemen? Men kan het niet uitsluiten, maar men kan er ook niet zeker van zijn. Dergelijke transfers zijn geen anomalie die noodzakelijkerwijs een voorlopig karakter heeft. Er zijn territoria die overtroeven beschikken waarvoor andere territoria nooit een tegengewicht zullen kunnen bieden. Niets doet bijvoorbeeld vermoeden dat op een dag de richting van de transfers zal omkeren tussen de provincie Antwerpen en Limburg of tussen Waals-Brabant en Henegouwen. Die transfers zijn niet het instrument van een voorbijgaande hulpactie in de ontwikkeling van onderontwikkelde contreien, ze zijn het noodzakelijke gevolg van het nastreven van de distributieve rechtvaardigheid in een context van territoriale ongelijkheden die systematisch veroorzaakt worden door de werking van de markteconomie.

Tenzij er een allesvernietigende tsunami door Vlaanderen raast of kobalt ontdekt wordt in Wallonië, is de verwachting voor de komende jaren dat de transfers van noord naar zuid blijven bestaan. Volgens de betrouwbaarste schattingen voor 2020 zal het gaan om een transfer van Vlaanderen naar Wallonië van iets meer dan 1 procent van het bbp van Vlaanderen volgens het criterium van de werkplek, en van iets meer dan 3 procent volgens het criterium van de woonplaats.¹¹⁰ Het succes van een herverdelend model is niet af te meten aan de mate waarin het erin slaagt om, in de loop der tijd, de nettotransfers tussen territoria te verminderen. Het is af te meten aan de mate waarin het erin slaagt om transfers zodanig te structureren dat de overheden van alle gewesten, rijk of arm, gemotiveerd zijn goed werk te

leveren in dienst van hun respectieve bevolking, en op die manier ook in dienst van de hele federatie. Het is ook af te meten aan de mate waarin het erin slaagt om die transfers voldoende eenvoudig en transparant te structureren, zodat iedereen er de logica van kan begrijpen en degenen die het geluk hebben in een gewest te wonen dat op een bepaald ogenblik welvarender is, zich trots kunnen voelen omdat ze meer kunnen bijdragen aan het welzijn van ieder in plaats van ervan overtuigd te zijn dat ze het slachtoffer van oplichting zijn.

Dat is wat beoogd wordt met het hier voorgestelde cappuccinomodel, dat voor een goed deel bestaat uit de rationalisering van de huidige distributieve mechanismen. Elke bijsturing van de federale structuren, of ze nu al dan niet de vorm van een grondwetsherziening of van bijzondere financieringswetten aanneemt, is een moeizaam proces waarbij de politieke krachtsverhoudingen en de vrees om op korte termijn te verliezen vaak een bepalende rol spelen. Men moet dus niet verwachten dat het model dat ik hier presenteer met veel fanfare wordt ingevoerd. Maar men zal misschien regressies en wankele compromissen, die vele zaken complex maken zonder iets op te lossen, vermijden als men zich laat leiden door een eenvoudig model dat op een elegante wijze een genereuze intra- en transregionale solidariteit verzoent met de toekenning van een brede en verantwoordelijke autonomie aan elk gewest.





HOOFDSTUK 6

BRUSSEL: EEN VOLK VAN VAN ALLES EN NOG WAT

De zuivering van Brussel?

En de plaats van Brussel daarin? Zoals voor België in zijn geheel kunnen we maar beter starten met de gevoeligste kwestie: het taalregime. Door het effect van het taalkundige territorialiteitsprincipe in Vlaanderen en Wallonië kunnen we gerust stellen dat de Brusselse agglomeratie, die veel groter is dan het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest, al ‘Nederlandstalige wijken’ en ‘Franstalige wijken’ heeft. Maar niemand denkt er nog aan om een taalgrens door het gewest zelf te trekken. De tijd is lang voorbij waarin de Franstalige aristocratie en bourgeoisie hun woningen bouwden in het hogere gedeelte van de stad, dicht bij het Koninklijk Paleis, en de vallei van de Zenne werd overgelaten aan het Neder-





landstalige plebs. Maar is het niet mogelijk dat Brussel de weg van de twee andere gewesten volgt en zijn taalkundige situatie – en op die manier ook zijn democratisch functioneren – radicaal vereenvoudigt, door op het eigen grondgebied een enkele officiële taal te hanteren?

Volgens de laatste beschikbare cijfers is het Frans veruit de meest verspreide taal binnen de bevolking van het gewest. 88,5 procent van de Brusselse volwassenen geeft aan een goede tot zeer goede beheersing van het Frans te hebben, terwijl dat voor het Nederlands slechts 23,1 procent is.¹¹¹ Hoe is die dominantie van het Frans tot stand gekomen? Kort na de onafhankelijkheid van België verklaarde meer dan de helft van de inwoners van het grondgebied dat overeenstemt met de huidige negentien Brusselse gemeenten dat ze Nederlands kenden, maar geen Frans. Aan het einde van de twintigste eeuw was dat aantal tot bijna nul herleid. Daartegenover is het aantal Brusselaars dat aangeeft wel Frans maar geen Nederlands te kennen, in dezelfde periode gestegen van minder dan 20 procent naar meer dan twee derde. Die spectaculaire transformatie werd niet door een massale invasie van eentalige Walen veroorzaakt. Van het einde van de negentiende eeuw tot het midden van de twintigste eeuw gaf ongeveer de helft van de Brusselse bevolking immers aan de beide talen te kennen.¹¹² Die Brusselse tweetaligheid vormde een soort van doorgangssluis in een vrijwillig bekeringsproces van Nederlandstalig tot Franstalig, over een paar generaties.

De kern van dat proces wordt gevormd door de keuze van Nederlandstalige ouders die ervan uitgingen dat het in het belang van hun kinderen was om hen onderwijs te laten krijgen in het Frans. Een ordonnantie van Karel V heeft in



1543 de eerste Franstalige scholen in Brussel in het leven geroepen. De keizer, die zich ervan bewust was dat het Frans ‘elke dag steeds meer werd gesproken’ en ongerust was over de toename van privéleraars die ervan verdacht werden bij te dragen aan de verspreiding van het protestantisme, vond het belangrijk dat er aan de dertien bestaande Vlaamse lagere scholen ‘twee of drie scholen werden toegevoegd om er de Waalse en andere buitenlandse talen te leren, als iemand wilde dat zijn kinderen die zouden leren’.¹¹³ Van nul in het midden van de zestiende eeuw is het percentage Brusselse leerlingen die opgeleid worden in Franstalige scholen gestegen naar bijna 90 procent aan het einde van de twintigste eeuw. Dat proces heeft een duwtje in de rug gekregen tijdens de Franse bezetting. Maar het is vooral na de onafhankelijkheid dat de verfransing vooruitgegaan is, met een extra versnelling door het effect van de leerplicht. In een stad die steeds meer Franstalig werd, werd de keuze voor een Franstalige school al snel de ‘normale’ keuze, zowel voor de geboren en getogen Brusselaars als voor de nieuwkomers.

Men zou verwachten dat de beslissing van Vlaanderen om in Brussel zijn regering, zijn parlement en zijn overheidsapparaat te vestigen, de tendens gekeerd zou hebben. Maar dat effect, voor zover het bestaan heeft, is duidelijk zeer zwak gebleven: van de 27.270 ambtenaren van de Vlaamse overheid die in 2017 in het Brusselse Gewest werkten, waren er slechts 414 die er ook woonden.¹¹⁴ De omvorming van België tot een federale staat creëerde integendeel voor de Nederlandstaligen een aanzuigeffect vanuit Brussel naar de rand. Voortaan kan Vlaanderen immers het beleid dat het zelf beter acht met meer middelen tot stand brengen en kan het ook het taalkundige territorialiteitsprincipe

strikter toepassen. Voor het kwart miljoen Nederlandstaligen dat in Brussel werkt, volstaat het bijgevolg om zich in bijna alle mogelijke richtingen enkele kilometers van hun werkplek te verwijderen om aan te komen op een plek waar ze een minder dure en grotere woning kunnen vinden, in een wijk die groener, veiliger en Vlaamser is dan binnen de grenzen van het Brusselse Gewest. Als er onder hen sommigen zijn die erin volharden in Brussel te wonen, kan dat enkel omdat ze zich erdoor aangetrokken voelen vanwege een buitengewone kosmopolitische mentaliteit of een onuitwisbare emotionele gehechtheid aan hun huis of wijk. Die Nederlandstaligen beheersen vaak veel beter het Frans dan een groot aantal andere Brusselaars die weliswaar ingedeeld staan als ‘Franstaligen’ omdat ze in het Frans geregistreerd, gehuwd, belast en begraven worden. Zij zullen zich er dus zonder veel morren bij neerleggen dat ze elke dag een andere taal dan hun moedertaal moeten spreken.

Zo’n soft zuiveringsproces, dat op paradoxale wijze wordt versterkt door de autonomie van Vlaanderen, lijkt de Brussels-Vlaamse schrijver Marnix Gijsen gelijk te moeten geven: ‘De Vlamingen weten voortaan’, schreef hij in 1979, ‘dat zij in Brussel, in het hart van Brabant, een kleine, steeds aangevreten minderheid zullen zijn, die onder de steeds groeiende arrogantie van de francofonen zal te lijden hebben.’¹¹⁵

De herovering van Brussel?

Vooraleer te concluderen dat het Frans binnenkort de titel van enige officiële taal van Brussel zal kunnen opeisen, loont het de moeite een scenario te verkennen dat daar diametraal

tegenover staat. Kan men zich niet inbeelden dat het proces dat werd ingezet door keizer Karel kan worden omgekeerd? Zou het Nederlands op een dag Brussel kunnen heroveren? Er zijn precedentes. Boedapest en Montréal zijn er bijvoorbeeld in geslaagd om hun oorspronkelijke taal in ere te herstellen, hoewel die dreigde te verdwijnen ten voordele van de dominante taal in de politieke entiteit waar ze deel van uitmaakten. Wat is het geheim van dergelijke heroveringen? Het antwoord is eenvoudig: de resolute toepassing van het territorialiteitsprincipe. De autonomie die binnen het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk aan Hongarije verleend werd en de strikte controle van het onderwijssysteem binnen zijn grenzen hebben het mogelijk gemaakt om Boedapest te 'hermagyariseren' ten nadele van het Duits. Het Frans heeft op zijn beurt Montréal kunnen heroveren, omdat de be-ruchte wet 101 van augustus 1977 alle migranten in Québec verplichtte hun kinderen naar een Franstalige school te sturen.¹¹⁶

Is een dergelijke herovering, gebaseerd op het territorialiteitsprincipe, denkbaar voor Brussel? Ze zou duidelijk een beetje laat komen. Op het moment van de beslissende ommekeer was het Frans onder de 60 procent gedoken in Montréal en het Hongaars onder de 40 procent in Boedapest. Maar het percentage Brusselaars dat het Nederlands als enige moedertaal heeft, bedraagt nu ongeveer 5 procent. Hoe massaler en ouder bovendien het gebruik van de andere taal is, hoe minder plausibel het is een beroep te doen op het territorialiteitsprincipe om een herovering te rechtvaardigen. Hoewel het proces veel minder vergevorderd was, probeerde de regering in Den Haag precies dat principe toe te passen in Brussel, wat, samen met andere factoren, de

opstand van 1830 heeft doen losbarsten. En de moeilijkheden waarmee de Vlaamse regering geconfronteerd wordt bij haar inspanningen om een toch minder strikte interpretatie van het territorialiteitsprincipe ingang te doen vinden in de faciliteitengemeenten van de Brusselse rand, maakt het perspectief om een dergelijke wetgeving te laten gelden op het Brusselse grondgebied zelf er niet echt geloofwaardiger op.

Er bestaat echter een heroveringsscenario dat op geen enkele manier de toepassing van die onverdedigbare versie van het territorialiteitsprincipe vereist.¹¹⁷ Hoewel het geen enkele plausibiliteit had op het moment waarop het aantal kinderen op de Vlaamse scholen van Brussel het laagst was, kan het nu niet langer lichtzinnig opzij worden gezet in het licht van hun recente succes. De Nederlandstalige scholen van Brussel ontvangen meer dan 21 procent van de leerlingen in het kleuteronderwijs, meer dan 18 procent van de leerlingen in het lager onderwijs en meer dan 15 procent van de leerlingen in het middelbaar onderwijs, met andere woorden heel wat meer dan de 5,4 procent 'zuivere' Nederlandstaligen in de Brusselse bevolking.¹¹⁸ Tegen de stroom in van de evolutie die heeft geleid tot de geleidelijke verfransing van Brussel, zijn het momenteel Franstalige families die hun kinderen naar Nederlandstalige scholen sturen, en dat onvergelijkbaar meer dan omgekeerd. Waaraan valt die evolutie toe te schrijven?

Een eerste reden moet ongetwijfeld gezocht worden in de materiële ongelijkheid tussen Franstalige en Nederlandstalige scholen, zoals die weerspiegeld wordt in de staat van de gebouwen, de kwaliteit van het schoolmateriaal, de omvang van de omkadering en het salaris van de leerkrachten. Twee

factoren verklaren die ongelijkheid. Ten eerste ontvangen de gemeenschappen voor de financiering van hun onderwijs sinds 1999 van de federale staat een dotatie van eenzelfde bedrag per leerplichtige leerling, uitgaand van een verdeling van 80 procent-20 procent in Brussel. Die financiering kan worden aangevuld uit eigen middelen die worden geheven op gewestniveau, wat makkelijker is aan Nederlandstalige zijde vanwege de grotere welvaart van Vlaanderen én de fusie van gewest en gemeenschap. Bovendien kan de Vlaamse Gemeenschap het zich makkelijker veroorloven, als ze dat wenst, extra toelagen toe te kennen aan het onderwijs in de stad die ze als hoofdstad heeft gekozen, door het feit dat het slechts een klein onderdeel van haar totale budget vormt. Zelfs uitgaand van een ratio 20 procent-80 procent in Brussel maakt het Brusselse deel van de Nederlandstalige Belgische bevolking er slechts 3,5 procent van uit, terwijl het Brusselse deel van de Franstalige Belgische bevolking er 21 procent van uitmaakt.

De tweede materiële ongelijkheidsfactor tussen het Franstalige en Nederlandstalige onderwijs in Brussel, minder zichtbaar maar niet minder belangrijk, ligt in het feit dat de middelen waarover de Franse Gemeenschap beschikt, verdeeld zijn tussen Brussel en Wallonië in een verhouding die sterk in het nadeel van Brussel werkt. De reden daarvoor is simpel. Omdat Wallonië tegelijkertijd een groter territorium en een kleinere bevolking heeft dan Vlaanderen, is de bevolkingsdichtheid er meer dan twee keer kleiner. Om het overleven van kleine landelijke scholen te kunnen verzekeren is de grootte van de klassen er noodzakelijkerwijs gemiddeld gevoelig kleiner dan in de andere gewesten. 'Als het Waalse gemiddelde werd toegepast in Brussel, zou men er



1614 vte's meer kunnen aanwerven of het kader met meer dan 9 procent kunnen uitbreiden.¹¹⁹ Op basis van de bevolkingsgroei in de stad en de bevolkingsterugval op het platteland kan de kloof in de loop der jaren alleen maar toenemen.

Zolang de instellingen niet veranderen, veroorzaakt de combinatie van die twee factoren op termijn een significante materiële ongelijkheid tussen de Nederlandstalige en Franstalige Brusselse onderwijsnetten. Maar de aantrekkingskracht van de Nederlandstalige scholen moet ook worden toegeschreven aan een ander fenomeen: de groeiende bewustwording van het belang van een goede beheersing van het Nederlands bij een groot aantal Franstalige Brusselse ouders. Terwijl een dergelijke reflex vroeger beperkt bleef tot de hoogst opgeleide lagen van de bevolking, die zowel het best de langetermijnbelangen van hun kinderen konden inschatten als voldoende vertrouwen hadden in hun eigen bekwaamheid om hun de Franse taal door te geven, bestaat de tendens er nu in dat dat bewustzijn zich verspreidt in de nieuwe bevolking van vreemde origine, waartoe de meerderheid van de Brusselse leerlingen behoort. Men kan bijgevolg verwachten dat – tenminste als het aanbod de vraag volgt – het marktaandeel van de Vlaamse scholen blijft toenemen. En dat des te meer omdat de Franse Gemeenschap nog steeds niet klaar lijkt te zijn om de specifieke taalkundige behoeftes van de Brusselse leerlingen serieus te nemen en daaruit de juiste gevolgen af te leiden.

Natuurlijk is men met 20 procent van de leerlingen nog behoorlijk ver verwijderd van een herovering. Maar een eenvoudige en radicale maatregel zou het proces aanzienlijk kunnen uitbreiden en versnellen. Die zou erin kunnen be-



staan om aan de huidige bevoegdheden van de gemeenschappen de kinderbijslag en de gezondheidszorg toe te voegen, samen met de overdracht aan de gemeenschappen van de verantwoordelijkheid voor de integrale financiering van al hun bevoegdheden.¹²⁰ Als gevolg van de overdracht zou die maatregel in Brussel de creatie van een vorm van subnationaliteit impliceren, waarbij elk huishouden het ‘pakket’ dat aangeboden wordt door een van de twee gemeenschappen moet kiezen – zowel wat betreft rechten (op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg en kinderbijslag) als plichten (namelijk de bijdragen tot hun financiering), zonder mogelijkheid om de twee systemen te combineren of gemakkelijk van het ene naar het andere te switchen. Met een bbp per capita dat 56 procent bedraagt van dat van Vlaanderen, is het duidelijk dat Wallonië niet in staat zou zijn om met Vlaanderen te concurreren wat de prijs-kwaliteitsverhouding betreft van de diensten die worden aangeboden aan de Brusselse huishoudens: in ruil voor een bepaald percentage heffing zou Vlaanderen een bedrag voor de kinderbijslag en een kwaliteitsniveau op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg kunnen aanbieden die ver zouden uitstijgen boven wat Wallonië zou kunnen aanbieden.

Het materiële belang om kinderen naar een Vlaamse school te sturen zou dan heel anders zijn dan onder het huidige beleid van de federale dotatie. En het zou al snel nog groter worden naargelang de Franstalige scholen zouden wegzinken in een vicieuze cirkel van verloedering en neerslachtigheid. Boven op de taalkundige bekering die wordt veroorzaakt door de schoolkeuze, zou ook nog een selectieve migratie tussen de gewesten ontstaan, die de heroverring zou voltooiën. De grote meerderheid van de Belgen die

in Brussel wonen, of ze nu van Vlaamse, Waalse of buitenlandse origine zijn, zou dan het Nederlands voldoende beheersen om voor het Nederlands de positie van enige publieke taal op te kunnen eisen. De Franstalige vlek in het hart van Vlaanderen, de erfzonde van het unitaire België, zou op die manier zonder slag of stoot weggevaagd zijn. Vlaanderen zou zich niet meer hoeven te schamen voor de hoofdstad die het op een bepaald moment te lichtzinnig gekozen leek te hebben.

Het is geen verrassing dat degenen die de communautarisering van de financiering van de gezondheidszorg en de kinderbijslag voorstellen of voorstelden, zich hoeden voor het streven naar een dergelijke herovering – ‘op zijn zachtst gezegd politieke science fiction’, volgens Danny Pieters.¹²¹ Dat klopt, maar waarom? Niet omdat een radicale communautarisering, als ze ingevoerd zou worden, die herovering niet zou kunnen teweegbrengen. De reden waarom de herovering niet zal plaatsvinden is eerder dat het uitgesloten is dat Brussel decennialang in een soort apartheidsregime zou berusten. In afwachting van de finale fase van een totale absorptie door de Vlaamse Gemeenschap zouden de inwoners van eenzelfde gewest, afgezonderd in hun respectieve onderwijs- en gezondheidsinstellingen, toegang hebben tot publieke diensten van een zeer ongelijke kwaliteit, afhankelijk van de gemeenschap waartoe ze behoren. Gelukkig evolueren we niet in die richting. Toen de defederalisering van de kinderbijslag die mogelijkheid bood, werd die bevoegdheid de facto aan het Brusselse Gewest en niet aan de gemeenschappen overgedragen. Bovendien is de financiering ervan federaal gebleven. Het scenario van de Vlaamse herovering heeft nauwelijks enige kans op slagen, niet op korte

en ook niet op lange termijn. Degenen die ervan droomden, zouden echter niet te veel spijt moeten hebben. Net als de verfransing van de Brusselaars geen Walen heeft gemaakt, zou hun vernederlandsing van hen geen Vlamingen hebben gemaakt.

Een lightversie van dat scenario is echter aan een steile opmars bezig. Die omvat de groeiende aantrekkingskracht die de Vlaamse scholen in Brussel, om de redenen die eerder werden vermeld, uitoefenen op de niet-Nederlandstalige bevolking van Brussel. De Vlaamse Gemeenschap heeft sinds lange tijd afstand gedaan van een 'tribale' opvatting van de functie van het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. Dat onderwijs organiseert sinds enige tijd niet enkel scholen voor het kleine aantal Vlaamse huishoudens dat er bewust voor kiest in Brussel te leven. De Brusselse Franstaligen, die zich hebben bevrijd van de arrogantie van weleer, aangekaart door Marnix Gijsen, zijn overigens steeds talrijker om de beheersing van het Nederlands als belangrijk op te vatten voor zichzelf en, nog meer, voor hun kinderen. De toename van dit fenomeen volstaat om de slaagkansen van het verfransingsscenario te vernietigen. Een dergelijke ontwikkeling toont vooral de richting die het taalbeleid in Brussel moet inslaan. Maar om dat beleid te kunnen bepalen is het van belang om een extra dimensie te introduceren. Het is belangrijk om erover na te denken welke plaats de Europese Unie in de toekomst zal innemen in Brussel en welke gevolgen daaruit voortvloeien op taalgebied.



Europa in Brussel: voor altijd?

Brussel is op dit moment de belangrijkste zetel van de Europese politieke instellingen. Door te beslissen dat de vaste vergaderingen van de Europese Raad permanent in Brussel gehouden worden, heeft de top van Nice van december 2000 van Brussel de ware 'hoofdstad van de Europese Unie' gemaakt. Die positie lijkt een definitief karakter te hebben gekregen door de oprichting van het nieuwe symbolische 'Europagebouw', dat aan de Raad sinds 2016 toegekend werd om er zijn vergaderingen te houden. Maar er zijn in de geschiedenis veel verhuizingen van hoofdsteden geweest. Philadelphia heeft de functie overgedragen aan Washington, Rio aan Brasilia, en recenter Bonn aan Berlijn. Zouden er geen goede redenen bestaan om te geloven dat Brussel op zijn beurt de functie van Europese hoofdstad zou overdragen aan een andere stad?

Naarmate de ecologische zorgen toenemen, kan men inderdaad verwachten dat de locatie een steeds belangrijker overweging wordt in de keuze van een hoofdstad. Hoe meer een stad een centrale positie inneemt binnen de betrokken entiteit, hoe meer de keuze ervoor ecologisch gerechtvaardigd is. Vanuit dat perspectief zou men het idee kunnen ondersteunen dat de ideale hoofdstad van de Europese Unie op basis van de locatie de stad is waarvoor de som van de afstanden in verhouding tot de hoofdsteden van de lidstaten de kleinste is. Ten tijde van het Europa van de zes was het Luxemburg dat, onder de nationale hoofdsteden, volgens dat criterium het best scoorde. Maar Brussel lag niet ver achter (+3 procent), vlak voor Bonn (+7 procent). Met de uitbreidingen naar het oosten van 2004 en 2007 werd die rang-



orde echter op zijn kop gezet. Het is Praag dat sindsdien het best scoort, op de voet gevolgd door Wenen (+2 procent) en Bratislava (+3 procent), terwijl Brussel gedegradeerd wordt naar de negende plaats (+18 procent). Een beetje gezond verstand volstaat echter om te beseffen dat het absurd is om hetzelfde belang toe te kennen aan de afstand van Nicosia als aan die van Parijs. Laten we dus de afstanden in relatie tot de hoofdsteden vervangen door de afstanden in relatie tot de demografische centra van elk land, met een weging op basis van de bevolking. Luxemburg komt weer op de eerste plaats, onmiddellijk gevolgd door Brussel (+6 procent) en Parijs (+10 procent).¹²² Als de brexit doorgevoerd wordt, zal het aanzienlijke Britse bevolkingsgewicht het demografische zwaartepunt van de Europese Unie echter niet langer naar het noordwesten trekken en zal de positie van Brussel er volgens het laatste criterium sterk door aangetast worden.

Niets van dat alles hoeft echter de minste weerslag te hebben op de lokalisatie van de Europese instellingen. Om dat te begrijpen is het nuttig om eraan te herinneren dat, toen Brussel de hoofdstad van de Europese Unie werd, dat niet het gevolg van een bewuste keuze was, maar van het feit dat men er niet in slaagde om te kiezen. Brussel werd serieus overwogen vanaf 1951, als zetel van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Maar de Belgische regering heeft zich daar heftig tegen verzet. Om redenen die gelinkt waren aan de opstand tegen de terugkeer van koning Leopold III, ondersteunde de regering de kandidatuur van Luik, wat de andere staten niet wilden. Zes jaar later rees de vraag opnieuw bij de zetel van de Europese Economische Gemeenschap en van Euratom. Bij gebrek aan een akkoord op

het moment van de inwerkingtreding van het Verdrag van Rome in januari 1958 was het België, het eerste land in de alfabetische volgorde en dus het eerste land dat het wisselende voorzitterschap mocht waarnemen, dat de opdracht kreeg tijdelijke werkruimtes in te richten voor de eerste ambtenaren van de nieuwe commissies en vervolgens, toen de impasse bleef bestaan, op zoek te gaan naar een passend gebouw. Dat zou het Berlaymontgebouw worden, dat in 1969 werd voltooid en dat sindsdien als magneet zou dienen voor de vestiging van andere instellingen, inclusief het Europees Parlement.¹²³

De herinnering aan dat moeizame proces is essentieel om de kansen op een verhuizing van de instellingen in te schatten: als het niet mogelijk geweest is om met zijn zessen tot een expliciete beslissing te komen over de keuze van een hoofdstad, kan men zich moeilijk inbeelden dat dat makkelijker zou zijn met 28. Bovendien heeft de aanwezigheid van de Europese instellingen in Brussel in de loop der tijd talrijke andere organisaties aangetrokken – officiële vertegenwoordigingen van de staten en de regio's, lobby's en diverse internationale verenigingen. En zowel de instellingen van de Europese Unie als een groot aantal van die organisaties hebben er belangrijke investeringen gedaan en zijn zich er terdege van bewust dat die investeringen niet gecompenseerd zouden worden bij een verhuizing. Als men bijvoorbeeld zou beslissen om de Europese Commissie, de Europese Raad en het Europees Parlement morgen over te brengen naar Praag, zouden de immobielprijzen daar exploderen, terwijl ze in Brussel zouden instorten. Men zou bovendien rekening moeten houden met de kosten en de lasten van het va-et-vient tussen de twee steden tijdens

de hele overgangperiode. Om al die redenen is het uiterst moeilijk voorstelbaar dat het op een dag verstandig zou zijn voor de Europese instellingen en de organisaties die daarvan afhankelijk zijn, om Brussel te willen verlaten.

Kan men zich echter toch niet inbeelden dat op een dag de conflicten die de Brusselse bevolking verdelen zo gewelddadig worden dat de Europese instellingen en hun satellieten zich gedwongen zien om te doen wat in andere omstandigheden pure waanzin geweest zou zijn? Als het over het conflict tussen Franstalige en Nederlandstalige Brusselaars gaat, hoeft men niet al te ongerust meer te zijn. Hun DNA verschilt weliswaar nauwelijks van dat van de etnische groeperingen die om Sarajevo gevochten hebben, maar de ingebouwde wijsheid in onze vaak complexe, op compromissen afgestemde instellingen heeft al een deel van het verzoeningswerk verricht. En de zelfselectie heeft de rest gedaan: de Belgen die ervoor kiezen om zich in Brussel te vestigen of er te blijven, zijn niet allergisch voor de dagelijkse omgang met personen die hun moedertaal niet delen. Maar wat met dat andere communautaire conflict, dat wordt veroorzaakt door het grote aantal moslims in Brussel? Tenslotte maakte de uitbarsting van een bloederig religieus conflict – in dit geval tussen katholieken en protestanten – in de zestiende eeuw een einde aan de eerste periode waarin Brussel zichzelf als het hart van Europa kon zien. Gelukkig hebben onze westerse samenlevingen sindsdien instellingen ontwikkeld die ervoor zorgen dat we beter kunnen omgaan met de religieuze diversiteit. Als we daar niet over zouden beschikken, zouden we ons, in plaats van ons enkel te moeten beschermen tegen het idiote gedrag van een bijzonder kleine minderheid, inderdaad geconfronteerd kunnen zien,

bijna vijf eeuwen na de enige burgeroorlog die ons grondgebied gekend heeft, met een nieuwe uitbarsting van religieus geweld.

De kans is dus bijzonder klein dat de Europese instellingen op een dag het verlangen zouden hebben Brussel te verlaten. Maar zou het niet kunnen dat de Brusselse bevolking zich zou willen ontdoen van die reus die zich, een beetje bij toeval, in haar stad heeft gevestigd? Herinner u Gulliver. Hij was welkom in Lilliput totdat de Lilliputters grondig hun rekeningen begonnen te maken. Hun gast, die twaalf keer zo groot was als zij, nam een volume in dat $12 \times 12 \times 12 = 1728$ keer zo groot was als hun eigen volume, en moest in die mate gevoed worden – zonder in ruil daarvoor zijn deel te betalen. En toen Gulliver het zich met de beste bedoelingen, maar zonder empathie voor de lokale gevoeligheden, veroorloofde om te urineren op de brand die het paleis van hun prinses bedreigde, was dat voor de Lilliputters de spreekwoordelijke druppel. Om te ontsnappen aan het complot dat tegen hem beraamd werd, had Gulliver, om zijn huid te redden, geen andere keuze dan de plek te verlaten. Eurocraten die geen billijke bijdrage leveren aan de plaatselijke belastingen en opgesloten zitten in een bubbel die nauwelijks openstaat voor wat hun medeburgers ervaren, zijn niet beschermd tegen eenzelfde risico. Maar men kan redelijkerwijs hopen dat de wijsheid op tijd de instellingen en de gewoontes van de eurocraten zal bijsturen om hen het lot van Gulliver te besparen en de Brusselaars te vrijwaren van het verlies dat Lilliput leed toen Gulliver vertrok.

Verdringing van de lokale talen?

Ik zal verderop voorstellen formuleren die daarbij aansluiten, maar eerst moeten we nog even stilstaan bij de gevolgen van de onomkeerbare vestiging van de Europese instellingen in Brussel voor het taalbeleid van het gewest. Om de redenen die in hoofdstuk 3 werden beschreven, zal het Engels de lingua franca van de Europese Unie blijven. Om de Europese democratie in staat te stellen te doen wat men van haar mag verwachten, is het bovendien noodzakelijk dat die lingua franca zich blijft verspreiden onder haar bevolking. Dat heeft natuurlijk bijzondere implicaties voor wat de hoofdstad van de Europese Unie is en zal blijven. Naarmate de Europese Unie groter geworden is, haar bevoegdheden uitgebreid werden, haar vestiging in Brussel geleidelijk bevestigd werd en de voorrang van het Engels in haar functioneren onbetwistbaar werd, heeft men talloze personen in Brussel zien toestromen van wie men redelijkerwijs kan veronderstellen dat ze de omgangstaal van de instellingen van de Europese Unie geleerd hebben en spreken, maar niet onze lokale talen, al was het maar vanwege hun onzekerheid over het aantal jaren dat ze in Brussel dienen te blijven. Het gaat niet alleen om ambtenaren van de Europese instellingen, maar ook om ambtenaren van de permanente vertegenwoordigingen en van de NAVO, diplomaten, werknemers van de *think tanks*, lobby's en internationale verenigingen die gevestigd zijn in Brussel, net als advocatenkantoren, consultancybedrijven, internationale scholen en de meest uiteenlopende diensten die erop gericht zijn om, hoofdzakelijk in het Engels, te voldoen aan de vraag van dat meertalige publiek.

Dat publiek verwacht terecht dat de Brusselse overheden in het Engels alle informatie en alle documenten ter beschikking stellen die het nodig zou kunnen hebben. Er gebeuren reeds inspanningen in die zin. Het volstaat om de metro te nemen zonder de oren dicht te stoppen om daar een indruk van te krijgen. Hoe intensiever die inspanningen worden, hoe zeldzamer natuurlijk de gelegenheden worden voor de nieuwkomers om onze lokale talen te gebruiken en hoe kleiner hun motivatie wordt om ze te leren. Maar de druk om de lokale talen te leren is overal al afgenomen door de algemene toegang tot de buitenlandse radio- en televisiezenders en de alomtegenwoordigheid van het internet. In Brussel is die druk bijzonder zwak vanwege de officiële tweetaligheid. Want als men niet van alle Brusselaars met de Belgische nationaliteit verwacht dat ze het Nederlands beheersen, waarom zou men het dan van buitenlanders eisen? En dat geldt evenzeer voor het Frans. Gaat men door, zoals ik het suggereerde, over te gaan van een zachte tweetaligheid naar een zachte drietaligheid (dat wil zeggen van een beleid waarin de publieke diensten worden aangeboden in twee talen, naar een beleid waarin ze worden aangeboden in drie talen, zonder verplichting voor de burgers om tweef- of drietalig te zijn), niet noodzakelijkerwijs de voorwaarden voor een verdringing van het Frans en het Nederlands door het Engels creëren, op grond van eenzelfde mechanisme dat in het verleden tot de verdringing van het Nederlands door het Frans heeft geleid?

Wie zich wil overtuigen van het bestaan van een analogie, hoeft maar te lezen wat een Brusselse jezuïet in de zeventiende eeuw schreef:



De Vlamingen en de Brabanders hebben zowel de wil als de gave om vreemde talen te leren, in het bijzonder het Frans, dat voor hen noodzakelijker is dan de andere talen, zowel voor de handel met hun burens als vanwege het feit dat het de taal van hun belangrijkste edellieden en van hun Hof van Bourgondië is. [...] Daarom hebben hun belangrijkste steden zo veel Franse scholen en vindt men er heel weinig fatsoenlijke mensen die geen Frans kunnen spreken.¹²⁴

De expats hebben de adel vervangen en de Europese Commissie heeft het Hof van Bourgondië vervangen, maar het mechanisme dat in werking wordt gesteld door de keuze, zij het aanvankelijk aarzelend, van een hoofdstad, is fundamenteel hetzelfde en zou ervoor kunnen zorgen dat men in een tijdspanne van een of twee generaties in Brussel ‘heel weinig fatsoenlijke mensen zal vinden die geen [Engels] spreken’. Twee eeuwen later, vlak na de onafhankelijkheid van België, is het nog een keer hetzelfde mechanisme dat, ditmaal afkeurend, wordt beschreven door de Nederlandse regering:

In Brussel praat men inderdaad doorgaans Frans. De Vlaamse taal is er niet gekend door het Waalse deel van de stad en wordt weinig gebruikt door de hogere klassen van de samenleving. De stad telt bovendien een groot aantal buitenlanders van verschillende naties die doorgaans het Frans kennen en niet het Vlaams. In Brussel wordt er ook op evenementen vaak voorrang gegeven aan het Frans, dat bovendien de meest universele taal van de beschaving is en dat doorgaans de taal van de hoven en van





de diplomatie is, net als van grote bijeenkomsten waar personen van verschillende naties elkaar ontmoeten.¹²⁵

De ‘meest universele taal van de beschaving’ is niet meer dezelfde, maar het mechanisme dat hier aan het werk is, is precies hetzelfde.

Meer in het algemeen leidt de *maximin*-dynamiek, beschreven in hoofdstuk 2, bij afwezigheid van een opgelegde bescherming van de ‘zwakkere’ talen tot hun geleidelijke verdringing in een context waarin de dominante taal onophoudelijk groeit. De invoering van een zachte drietaligheid komt erop neer dat men afstand doet van een taalkundig territorialiteitsprincipe dat de twee lokale talen beschermt. Impliceert dat niet dat de kat wordt binnengelaten op een moment dat de rat en de muis aan het kibbelen zijn, een beetje zoals de Vlaamse en Latijnse rederijderskamers van de zestiende eeuw met elkaar aan het ruziën waren, terwijl keizer Karel de eerste Brusselse Franstalige scholen opende?¹²⁶ Misschien kan men daar zelfs een eerste statistische bevestiging van zien in het feit dat het Frans en het Nederlands, in de loop van de laatste jaren waarvoor er gegevens beschikbaar zijn (van 2001 tot 2011), achteruit zijn gegaan, niet enkel als moedertaal maar ook als gekende taal. Als gekende taal is het Engels voortaan duidelijk de tweede taal in Brussel (30 procent vergeleken met 23 procent voor het Nederlands), terwijl het Engels en het Nederlands nog op gelijke hoogte stonden in 2001.¹²⁷



Drietalige Brusselaars

Vanwege de bijzondere situatie in Brussel hoeft men er toch niet van uit te gaan – net zomin als ernaar te verlangen – dat het Engels er het Frans en het Nederlands zal verdringen. Het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest is en blijft een zeer klein gewest – momenteel 0,5 procent van het grondgebied van België, 0,7 procent als men er ooit de facilitaire gemeenten aan toevoegt – met twee aangrenzende gewesten waar het Nederlands en het Frans elk als exclusieve officiële taal zullen blijven functioneren. Omdat Brussel en de Brusselaars met die twee gewesten voor onbeperkte tijd nauwe contacten zullen blijven onderhouden, zullen de kansen om die talen te gebruiken en de motivatie om ze te leren sterk aanwezig blijven in Brussel. Een toekomst waarin het Engels in Brussel dezelfde rol zou spelen als het Nederlands in Vlaanderen en het Frans in Wallonië, is noch realistisch, noch wenselijk. Brussel zal moeten leven met een publieke drietaligheid, waarbij het Engels echter geleidelijk aan een bijzondere positie zal innemen, niet alleen omdat er steeds vaker een beroep op zal worden gedaan als *maximintaal*, maar ook omdat men er vanwege zijn ‘neutraliteit’ steeds vaker gebruik van zal maken (zoals dat nu reeds gebeurt) in situaties waarin het niet de *maximintaal* is.

Vanwege het centrale belang dat Brussel moet toekennen aan die drie talen, staat de stad uiteraard voor een immense taalkundige uitdaging: aan iedereen die er opgroeit en aan velen die er zich vestigen een voldoende kennis van het Frans, het Nederlands en het Engels bijbrengen. Die uitdaging is des te moeilijker aangezien de migratiestroom die niet gelinkt is aan de Europese instellingen het aandeel



Brusselaars die noch het Frans, noch het Nederlands, noch het Engels goed spreken, heeft doen stijgen van 3 procent in 2001 naar 8 procent in 2011.¹²⁸

Gelukkig zijn er steeds meer Brusselaars die het belang beseffen van het aanleren van die drie talen, gedeeltelijk om beter hun rol te kunnen vervullen van Brusselse, Belgische en Europese burgers, gedeeltelijk ook om betere burens te worden – met in het achterhoofd de mogelijkheid dat ze ooit in een situatie zouden kunnen verkeren waarin ze beslissen zich buiten de grenzen van het Brusselse Gewest te vestigen – en natuurlijk ook om betere beroepsperspectieven te hebben. Tussen 2001 en 2011 is het percentage Brusselaars dat in een Brussels bedrijf werkte waar de communicatie met de klanten exclusief in het Frans verliep, gedaald van 73 naar 32. Het corresponderende percentage voor het duo Frans-Nederlands is gestegen van 11 naar 17, voor het duo Frans-Engels van 2 naar 17 en voor het trio Frans-Nederlands-Engels van 3,5 naar 31.¹²⁹ Volgens een onderzoek dat in 2016 werd uitgevoerd, bevat overigens 53 procent van de vacatures die door de Brusselse dienst Actiris worden aangeboden taalkundige vereisten, hoofdzakelijk Frans-Nederlands, Frans-Nederlands-Engels en enkel Engels.¹³⁰ Dat percentage houdt geen rekening met de meerderheid van de vacatures die afkomstig zijn van de privésector, die niet via Actiris worden aangeboden en die gemiddeld hogere taalkundige eisen bevatten. Dat percentage moet tegenover de taalkundige vaardigheden worden geplaatst van de werkzoekenden die ingeschreven zijn bij Actiris: slechts ongeveer 7 procent zegt een goede kennis van het Nederlands te hebben, en 18 procent een goede kennis van het Engels.¹³¹



Om de drietaligheid Frans-Nederlands-Engels binnen de Brusselse bevolking te verspreiden moet men de rijkdommen van taalkundige vaardigheden aanboren die ter plaatse of in de onmiddellijke nabijheid beschikbaar zijn. Men zal bijvoorbeeld moeten kunnen rekenen op de ontwikkeling van bottom-upvrijwilligersinitiatieven die gericht zijn op het delen van taalvaardigheden, en op het uitpakken met de indrukwekkende drietaligheid van Brusselse persoonlijkheden zoals de voetballer Vincent Kompany. Men zal ook elke Brusselaar moeten helpen om beter de kansen te benutten die hem dagelijks worden aangeboden om zijn kennis van die drie talen te verbeteren en om anderen te helpen hun kennis ervan te verbeteren. En men zal alle Brusselse ouders moeten helpen om te ontdekken wat de beste aanpak is om hun kinderen in die zin drietalig te maken en tegelijkertijd hun moedertaal door te geven, wat die ook mag zijn.¹³²

Last but not least vereist de democratisering van de drietaligheid een Brussels onderwijs sui generis, dat aan de taalkundige immersie veel ruimte biedt. De voornaamste onderwijstaal mag verschillen van school tot school en van afdeling tot afdeling in dezelfde school, maar het Frans, het Nederlands en het Engels moeten elk voor elke leerling minstens tijdens een deel van het curriculum als onderwijstaal functioneren. Een dergelijk systeem is verenigbaar met het behoud van een veelheid aan inrichtende machten, met de co-existentie van scholen die confessioneel of neutraal kunnen zijn en in verschillende mate een Franstalig, Nederlandstalig of internationaal profiel hebben. Hier is de uitdaging ook niet gering, meer bepaald met het oog op de noodzaak om tegelijkertijd te voldoen aan de behoeftes



van leerlingen die naar Vlaanderen, Wallonië of het buitenland zouden kunnen verhuizen. Er moet ruimte worden geboden aan een veelvoud van experimenten en aan een evaluatie van de impact van de diverse formules op de beheersing van de talen en op de andere leerprestaties, afhankelijk van de socio-economische en de sociolinguïstische context.

In een omgeving waar het Nederlands van de drie talen de taal is die tegelijkertijd het minst spontaan in de Brusselse leefomgeving aanwezig is en die veruit de meest logische relatie heeft tussen zijn geschreven en zijn mondelinge vorm, zou men bijvoorbeeld kunnen denken aan een systeem waarbij alle Brusselse leerlingen eerst in het Nederlands leren lezen en schrijven. Men kan ook denken aan een verspreiding van de Europese kleuterscholen en lagere scholen van 'type 2' (in het Europees jargon), die openstaan voor de lokale bevolking en gefinancierd worden door de Europese en lokale instellingen. Zij zouden aan de leerlingen een onderwijs moeten aanbieden dat onmiddellijk in twee Europese talen van start gaat – maar niet het Engels, waarmee men pas in het midden van de lagere school zou moeten starten.¹³³ En men kan natuurlijk ook denken aan tweetalige scholen Frans-Nederlands, van het type dat op dit ogenblik overwogen wordt door de Brusselse regering, waar het Engels vroegtijdig in het curriculum wordt geïntroduceerd. Men moet pragmatisch te werk gaan, door rekening te houden met de moeilijkheid om een voldoende aantal leerkrachten te rekruteren en te behouden, en door niet te aarzelen zijn toevlucht te nemen tot minder orthodoxe formules als oplossing voor het personeelstekort. Men hoeft niet behangen te zijn met pedagogische diploma's om leerlingen te motiveren een taal te leren en om hun die taal



te leren door regelmatig met hen te spreken. Voor wat het Frans en het Nederlands betreft, is een efficiëntere samenwerking tussen de Nederlandstalige en Franstalige onderwijsnetten natuurlijk een must. Voor alle talen moet men kunnen putten uit de schat aan competenties die sprekers die in Brussel of in de buurt van Brussel wonen vrijwillig willen delen. En voor het Engels moet men niet gefixeerd zijn op de native speakers: het is het mondelinge Engels van de Duitsers en de Portugezen dat de Brusselaars moeten leren, eerder dan dat van de Britten en de Amerikanen.

Het herstel van het algemeen stemrecht

Parallel aan die taalkundige empowerment van de Brusselse bevolking is het dringend noodzakelijk om Brussel te voorzien van democratische instellingen die de stad helpen om zijn bijzonder heterogene demos te versterken. Op de eerste plaats moet het algemeen stemrecht, waarvan het Brusselse Gewest zich geleidelijk verwijderd heeft, er hersteld worden. Een derde van de volwassen bevolking in Brussel heeft op dit ogenblik geen stemrecht bij de gewestverkiezingen. Het gaat hoofdzakelijk om Europese burgers, van wie velen zich Brusselaar maar helemaal geen Belg voelen en die geen enkele reden hebben om van nationaliteit te veranderen. Ze hebben weliswaar op dit ogenblik stemrecht bij de gemeenteraadsverkiezingen, maar naarmate een aantal gemeentelijke bevoegdheden (terecht) naar het gewestelijke niveau zijn overgedragen, verliest dit stemrecht aan inhoud. Het Brusselse Gewest heeft hen nodig. Enkel van inwoners die als volwaardige burgers worden erkend, mag men verwach-

ten dat ze zich voor hun stad inzetten. Omdat het op gewestelijk niveau om thema's gaat die als belangrijker gezien worden, kan men voorspellen dat de electorale participatiegraad van de Europese burgers een stuk hoger zal liggen bij de gewestverkiezingen dan nu het geval is bij de gemeenteraadsverkiezingen, vooral als de procedure minder afschrikwekkend wordt.¹³⁴ Het volwaardige genot van de gewestelijke politieke rechten moet gepaard gaan met een participatie op financieel vlak. Het merendeel van de Europeanen in Brussel is onderworpen aan dezelfde fiscaliteit als de Belgen. Maar de Europese ambtenaren ontsnappen eraan op grond van een protocol over de voorrechten en immuniteiten van de gemeenschappen dat dateert van 1965. 'No representation without taxation' is een principe dat even logisch is als 'No taxation without representation'. Aan de communautaire belastingen die de Europese ambtenaren aan de Europese Unie betalen, zullen gewestelijke en gemeentelijke opcentiemen toegevoegd mogen worden, zoals het geval is met de Belgische federale personenbelastingen die door hun medeburgers betaald worden.

Op het eerste gezicht bestaat de meest directe weg om het algemeen stemrecht in het Brusselse Gewest te herstellen erin om de negentien Brusselse gemeenten samen te voegen tot één gemeente die samenvalt met het grondgebied van het gewest. Toen in 1983 zeven gemeenten bij de stad Antwerpen werden gevoegd om er de gemeente met het grootste bevolkingsaantal van het land van te maken en er in 2001 districten werden gecreëerd, werd het stemrecht voor die twee niveaus toegekend aan vreemdelingen onder dezelfde voorwaarden als voor de andere lokale verkiezingen in het land. Men zou zich kunnen voorstellen dat het

niet anders zou moeten verlopen in het geval van Brussel. Maar er is een extra moeilijkheid. Het zou absurd zijn om, voor hetzelfde gebied, enerzijds een gemeenteraad en een schepencollege en anderzijds een parlement en een gewestregering duurzaam naast elkaar te laten bestaan. Zoals in Wenen en Berlijn zouden de instellingen van de grote gemeente en die van het bestanddeel van de federale staat gefusioneerd moeten worden. In Wenen en Berlijn hebben de Europese burgers echter geen stemrecht op het niveau van de stadstaat, maar enkel op het niveau van de *Bezirke*, de districten die daar ook na de fusie gecreëerd werden. Van het gewest één gemeente maken zonder dat het daarbij de positie van gewest verliest, zou dus alleen via de expliciete goedkeuring van het federale niveau de uitbreiding van het gewestelijk stemrecht tot gevolg kunnen hebben.

Als een dergelijke goedkeuring in elk geval noodzakelijk is, dan is het de moeite waard om andere wegen te verkennen. Als men zich beroept op precedentes zoals dat van het Schotse nationale parlement, zou men ervoor kunnen proberen te pleiten het stemrecht voor Europese burgers uit te breiden voor de verkiezing van onze drie regionale parlementen. Maar men zal onvermijdelijk stoten op degenen die de regionale verkiezingen opvatten als de uitdrukking van de Vlaamse of de Waalse natie, en er dus naar kijken volgens het model van de nationale verkiezingen. Een andere weg lijkt meer te beloven. Het lijkt dat er een consensus groeit om de bevoegdheid voor het bepalen van de modaliteiten van de gemeenteraadsverkiezingen over te dragen aan de gewesten. Waarom ook niet de bevoegdheid voor het bepalen van de modaliteiten van de eigen verkiezingen? Om de invoering te rechtvaardigen van een verkie-



zingssysteem in Brussel dat anders is dan dat van de andere gewesten, zou het moeten volstaan een beroep te doen op het feit dat Brussel een stadsgewest is zonder enige ambitie om een natie te worden – en vooral op zijn functie van hoofdstad van de Europese Unie. Het valt niet te rechtvaardigen dat Europese burgers, die er juist vanwege die functie wonen, langdurig verstoken blijven van politieke participatie in hun hoofdstad.

Eén stadhuis voor alle Brusselaars

Dat de fusie van de Brusselse gemeenten noch voldoende, noch noodzakelijk is om een broodnodige uitbreiding van het stemrecht te realiseren, hoeft niet te betekenen dat er geen andere voordelen van te beschrijven zijn. Ze zou een einde maken aan datgene waarover men zich in Vlaanderen vaak beklagt, met name de negentien ‘baronieën’, die hardnekkig weigeren te verdwijnen. Het probleem an sich is echter niet het aantal burgemeesters. Als Brussel evenveel burgemeesters had als Vlaanderen per miljoen inwoners, zou het niet 19, maar 56 burgemeesters tellen. Per miljoen inwoners zijn er op dit moment inderdaad 47 burgemeesters in Vlaanderen, tegen 73 burgemeesters in Wallonië en slechts 16 in Brussel. Het echte probleem ligt in het feit dat de dorpen die vroeger Brussel omringden in de loop der eeuwen ingelijfd zijn bij een dichtbevolkte stedelijke agglomeratie, waar veel zaken die in een van de gemeenten gebeuren belangrijke gevolgen hebben voor wat er gebeurt in andere gemeenten. Die situatie bestaat uiteraard niet alleen in Brussel. Andere steden hebben er de consequenties uit



getrokken door een megafusie tot stand te brengen, zoals Parijs in 1795, Wenen in 1892, Berlijn in 1920 en Antwerpen in 1983.¹³⁵ Brussel heeft zich eraan gewaagd in 1921 door zijn oppervlakte te verdrievoudigen met de aanhechting van Laken, Neder-Over-Heembeek en Haren, zodat het Koninklijk Paleis, de haven en de luchthaventerminal ingelijfd werden. Maar het fusieproces is – helaas – daar gestopt. Waarom? Geen enkel structureel verschil met de andere genoemde steden kan als verklaring of rechtvaardiging gelden. Als de blokkering blijft bestaan, dan is dat vanwege de asymmetrie tussen de macht die wordt verleend aan de Nederlandstalige minderheid in de huidige negentien gemeenten en de macht waarover ze beschikt op het niveau van het gewest, en dus ook – volgens datgene wat doorgaans als voldongen wordt beschouwd in dit debat – de macht van de grote gemeente Brussel die uit de fusie zou ontstaan. Als de Nederlandstalige aanwezigheid evenzeer gegarandeerd was op het gemeentelijke niveau als op het gewestelijke niveau, of even weinig op het gewestelijke niveau als op het gemeentelijke niveau, zou de vereiste consensus om te doen wat het gezond verstand voorschrijft, minder moeilijk bereikt worden.

Het is tijd om van Brussel weer de gemeente met het grootste aantal inwoners van het land te maken en om in dat kader de begrijpelijke weerstand te overwinnen van degenen die vrezen daardoor een stukje van hun macht te verliezen. Men zal natuurlijk districten moeten creëren waarbij rekening wordt gehouden met de grenzen van de huidige gemeenten, maar zonder ze allemaal onveranderd te laten. Op zijn minst zullen de twee stukken van de gemeente Elsene weer bij elkaar gevoegd kunnen worden doordat de

Louisalaan er opnieuw deel van kan uitmaken, en kan de fusie van 1921, die haar bestaansreden verloren zal hebben, ongedaan worden gemaakt, waarbij de oude gemeentelijke entiteiten van Laken, Haren en Neder-Over-Heembeek losgemaakt kunnen worden van de Brusselse Vijfhoek en hun autonomie kunnen terugkrijgen. Zoals het voorbeeld van andere steden aantoont, is het heel goed mogelijk om voordeel te halen uit de schaalvergroting en de verhoogde coherentie van het beleid waar een fusie voor zorgt, terwijl er nog steeds gedecentraliseerde publieke diensten worden geleverd. De fusie van de zes politiezones, van de negentien netten van gemeentelijke scholen en van de negentien OCMW's zal een rechtvaardiger verdeling van de middelen kunnen verzekeren en de efficiëntie van het veiligheidsbeleid, van het onderwijsbeleid en van de strijd tegen de uitsluiting doen toenemen zonder op de een of andere manier de buurtpolitie, de wijkscholen en de lokale antennes van het OCMW op te geven. De grote omwenteling die wordt teweeggebracht door de fusie kan en moet zelfs de kans zijn om in het hele gewest een gedecentraliseerder democratisch leven te promoten, op het niveau van elke wijk.

Minder radicale maatregelen kunnen tussenstappen vormen. Men kan bijvoorbeeld denken aan een fusie van de functies van de minister-president en de burgemeester van '1000 Brussel' (de Vijfhoek en de Europese wijk), waarbij de gemeenten die toegevoegd werden aan de stad Brussel in 1921 hun statuut van afzonderlijke gemeenten terugkrijgen. Men kan ook denken aan nieuwe transfers van bevoegdheden van de gemeenten naar het gewest, te beginnen met al hun fiscale bevoegdheden. En men kan natuurlijk ook een fusie van de zes politiezones overwegen. Dergelijke hervor-

mingen zouden in de goede richting gaan – wat niet het geval zou zijn met een herindeling tot een kleiner aantal grotere gemeenten. Maar als men Brussel echt wil versterken en het zo goed mogelijk wil uitrusten voor de uitdagingen van deze eeuw, moet de horizon hoe dan ook de creatie van een stadsgewest blijven met één politiezone, één gemeentelijk onderwijsnet en één gecoördineerde sociale dienst op dezelfde schaal als de beroepsopleidingen en de arbeidsbemiddeling. En de eenvoudigste hervorming, zonder noodzakelijkerwijs de minst realistische te zijn, is om meteen, zoals zovele andere steden het hebben gedaan, over te gaan naar een zuivere en eenvoudige fusie van alle huidige gemeenten. Met één burgemeester en één stadhuis voor alle Brusselaars zal de Brusselse identiteit duidelijker en sterker worden en zal ze vervolgens makkelijker omarmd kunnen worden door de hele Brusselse bevolking.

Het Brusselse Gewest mag zelf de grenzen van zijn gemeenten bepalen, en dus ook de beslissing nemen om al zijn gemeenten te fusioneren zonder van de instellingen van de eengemaakte gemeente ook de instellingen van het gewest te maken, of omgekeerd. Dat kan een belangrijke, en wellicht zelfs de slimste tussenstap zijn. Maar de ‘Januskop’ die daar het gevolg van zou zijn – een burgemeester naast een minister-president met verschillende electorale procedures en meerderheden – zal onvermijdelijk tot spanningen leiden. Het doel moet de vereenvoudiging van de Brusselse instellingen blijven door een fusie van gemeente en gewest.

Een einde aan de electorale apartheid

Moet men om dat proces te vergemakkelijken en te versnellen het pariteitsprincipe in de schoot van de gewestregering en de gegarandeerde vertegenwoordiging van de Nederlandstaligen in het Brusselse parlement schrappen? Vanwege de talloze interacties met Vlaanderen en Wallonië en het bestaan van een afbakening van de mediaruimte die de taalkundige scheidingslijn volgt, is en blijft het opportuun om, binnen de politieke instanties van de hoofdstad, de aanwezigheid van voldoende personen te garanderen die in staat zijn op efficiënte wijze de bezorgdheden van de Brusselselaars door te sturen naar de beleidsmakers en de publieke opinie van de twee naburige gewesten, en omgekeerd. Maar of het nu gaat om de regering of het parlement, de doelstelling hoeft noch de gelijkheid, noch de evenredigheid te zijn. Wij verschillen van elkaar op basis van vele dimensies die niets te maken hebben met de taalkundige scheidingslijn en die niet minder relevant zijn voor onze opvattingen over onze gemeenschappelijke toekomst. Het goede functioneren van de democratie vereist geen minutieus uitgetekende evenredige vertegenwoordiging van de verschillende combinaties van categorieën waarin men het electoraat kan verdelen. Wat het vereist, is enkel dat de componenten van de demos die de neiging hebben om genegeerd te worden of zich te isoleren, verzekerd zijn van de mogelijkheid om zich te laten horen en aangespoord worden om te interageren met de anderen in de permanente discussie over het gemeenschappelijke project.

De garantie van de vertegenwoordiging van de Nederlandstaligen en Franstaligen in de Brusselse regering moet

dus niet noodzakelijkerwijs, zoals nu, de vorm aannemen van een pariteitsregel wat het aantal ministers betreft. Een gegarandeerde minimale vertegenwoordiging volstaat, met behoud van een vorm van vetorecht, dat eventueel wordt ingeperkt tot bepaalde aangelegenheden. De pariteit die op dit ogenblik vereist wordt, wordt weliswaar algemeen voorgesteld als de politieke pendant van een dergelijke pariteit in de federale regering. Maar die is ook niet absoluut noodzakelijk. De evenredigheid zou op dat niveau kunnen volstaan, op voorwaarde dat de regering via een consensusmodel blijft functioneren. Belangrijker is de hervorming van de verkiezingswijze van het gewestelijke parlement. Het wordt tijd om een einde te maken aan de achterhaalde formule van de twee afzonderlijke kiescolleges, waarvan de absurditeit nog evidentier zal worden door de toekenning van het gewestelijke stemrecht aan buitenlandse Brusselse burgers. Brussel wordt niet bewoond door twee stammen die elk rechtstreeks voor vertegenwoordigers, en indirect voor ministers, stemmen die enkel aan hun eigen stam verantwoording zouden moeten afleggen. Brussel heeft behoefte aan mandatarissen en beleidsmakers die zich richten op de verdediging en de rechtvaardiging van hun programma's en hun beleid tegenover de hele bevolking die de positieve of de negatieve gevolgen ervan moet dragen. Het is helemaal niet illegitiem dat kandidaten van alle Vlaamse partijen die opkomen bij de Brusselse gewestverkiezingen campagne voeren in het Frans. Maar het toont wel aan hoe onhoudbaar de huidige formule is geworden.

Hoe kan de vertegenwoordiging van de Nederlandstaligen gegarandeerd worden als de gescheiden colleges worden opgeheven? Door een vast of minimaal aandeel



‘Nederlandstaligen’ of ‘Franstaligen’ op te leggen die verkozen zijn door de hele bevolking, op lijsten die voortaan ‘tweetalig’ mogen zijn. Zoals voor de federale kieskring waarvan sprake was in hoofdstuk 3, is er een identificatiecriterium voor ‘Nederlandstalig’ of ‘Franstalig’ nodig dat voldoende simpel is om ermee aan de slag te gaan en voldoende betrouwbaar is om te verzekeren dat degenen die eraan voldoen, de rol kunnen spelen die van hen verwacht wordt. Dat zou simpelweg de taal kunnen zijn van het onderwijs waar ze het grootste deel van hun verplichte schooljaren hebben doorgebracht. De kandidaten die voordelen denken te kunnen halen uit de regel van de gegarandeerde vertegenwoordiging, zouden dat op voorhand moeten melden. De toewijzing van de zetels tussen de lijsten en binnen de lijsten zou dan volgens soortgelijke modaliteiten plaatsvinden als de modaliteiten die voorgesteld werden door de Paviagroep in het kader van de federale kieskring voor de Kamer (zie hoofdstuk 3). Men kan ervan uitgaan dat er vervolgens echte Brusselse meertalige partijen ten tonele zullen verschijnen die niet zomaar de aanhangsels van Vlaamse of Waalse partijen zijn. Hun functioneren op taalkundig vlak zal zeker minder vanzelfsprekend zijn dan het functioneren van hun eentalige zusterpartijen in de twee andere gewesten, maar zal geleidelijk aan vergemakkelijkt worden door de ‘neutrale’ rol die het Engels er met een steeds groter zelfvertrouwen zal kunnen spelen, naarmate niet-Belgen zich bij die partijen zullen aansluiten en generaties die een beperkte kennis van het Engels hebben vervangen zullen worden door generaties die het veel vlotter spreken.



Een volk van bastaarden

Noch de taalkundige empowerment van de Brusselse bevolking, noch haar institutionele facelift zal er echter in slagen om haar om te vormen tot een *ethnos*, een volk in de betekenis van een cultuurgemeenschap die sterk verenigd wordt door het delen van een en dezelfde officiële taal, die ook de schooltaal is, en voor de meesten de moedertaal. Voor degenen die als enige mogelijke ideaal hebben wat het Waalse of het Vlaamse volk op die basis kan nastreven, leidt dat tot een onontkoombare en fatale mislukking. Zo dacht Jules Destrée er in ieder geval over:

Een tweede soort Belgen heeft zich gevormd in dit land, en hoofdzakelijk in Brussel. Maar ze is niet echt interessant. Ze lijkt de gebreken van de twee rassen in zich te hebben opgenomen en hun kwaliteiten te hebben afgestoten. [...] Die bevolking van de hoofdstad, waarvan her en der in de provincie nog enkele exponenten bestaan, is geen volk: het is een agglomeraat van bastaarden [un agglomérat de métis].¹³⁶

Een eeuw later, toen aan de gebreken die de Brusselse bevolking al had nog eens de gebreken werden toegevoegd van de ontelbare andere ‘rassen’ die haar, in opeenvolgende golven, superdivers hebben gemaakt, is die bevolking, volgens de normen van Destrée, vast nog minder geschikt geworden om een volk te vormen. Ze wordt tegenwoordig doorkruist door breuklijnen die ernstiger zijn dan wat overblijft van de oude strijd tussen Nederlandstalige en Franstalige Brusselse Belgen. Het was in ieder geval niet die strijd waarop het

devies 'Eendracht maakt macht' zinspeelde, dat kort na de aanslagen van 22 maart 2016 in krijt te lezen was voor de Beurs. En het was ook niet de strijd waaraan de Vlaming Jan Jambon dacht toen hij, ongewild de Waal Jules Destrée echoënd, in *De Morgen* verklaarde: 'Tegen de wil van een volk kun je nooit ingaan. Alleen zijn de Brusselaars voor mij geen volk, geen natie. [...] Brussel is een versnippering van van alles en nog wat.'¹³⁷

Van die versnippering van van alles en nog wat, van dat agglomeraat van bastaarden, kan men inderdaad onmogelijk een *ethnos* maken. Maar het is mogelijk en noodzakelijk om er een demos van te maken en zelfs, ondanks zijn taalkundige en internationale superdiversiteit, een demos die hechter is dan die waar men behoefte aan heeft op het Belgische en Europese niveau. Dat is natuurlijk moeilijker dan met een homogener bevolking. Maar het heeft oneindig veel meer potentie dan te blijven volharden in het dromen van een verdringing van een van beide taalgemeenschappen door zuivering of herovering. Het is ook minder pathetisch dan te proberen om de Brusselaars van vandaag en morgen te dwingen om zichzelf ofwel als Vlaming, ofwel als Waal te beschouwen. En het is voor de dynamiek van de stad op een onvergelykbare wijze voordeliger dan te blijven proberen om op een sociologische en taalkundige realiteit die radicaal gewijzigd is het communautaire dualisme te kleven van een België en een Brussel die niet meer bestaan.

Om de ontwikkeling van die demos te vergemakkelijken moet men een juridisch kader aanbrengen dat een officieel statuut aan de drie talen verleent, samen met een onderwijssysteem sui generis dat de lokale taalkundige rijkdom benut ten dienste van alle Brusselse leerlingen, en met

politieke instellingen die de gemeenschappelijke identiteit versterken en de betrokkenheid van allen in een gezamenlijk project vergemakkelijken. Daarnaast zijn tal van andere zaken noodzakelijk, te beginnen met een organisatie van de publieke ruimte die ontmoetingen aanmoedigt waarbij de talloze scheidingslijnen die de bevolking verdelen, worden overbrugd. Door die weg te kiezen helpt men Brussel om resoluut zijn verantwoordelijkheid als Europese hoofdstad te kunnen nemen.

Dit project is ver verwijderd van een visie die van de Vlaamse en Waalse volksgemeenschappen de legitieme behouders van Brussel maakt en elke nieuwkomer als een indringer beschouwt die Vlamingen en Franstaligen belet eeuwig te blijven kibbelen. Het is volledig bevrijd van het achterhaalde beeld van een Brusselse bevolking die bestaat uit twee taalgemeenschappen die naast elkaar bestaan. Het aanvaardt zonder voorbehoud dat de Brusselse bevolking altijd en steeds meer een 'agglomeraat van bastaarden' en een 'versnippering van van alles en nog wat' zal zijn. Het nodigt de Brusselaars van allerlei slag en allerlei herkomst uit om zich zonder terughoudendheid te storten in de moeilijke, belangrijke en enthousiasmerende taak om van dat bonte allegaartje een volk te maken, een volk dat met geen enkel ander volk te vergelijken valt, het volk van de hoofdstad van een Unie die zelf uniek is. Misschien duikt hier een aanknopingspunt op dat zelfs bij Jules Destrée genade zou kunnen vinden: 'De stad van de bastaarden wordt op die manier het gloeiende brandpunt van een Europese beschaving; het is een rol die mooi genoeg is om haar veel te kunnen vergeven.'¹³⁸





EPILOOG

BELGIË ALS TOEKOMST VAN EUROPA



‘Belgium does matter, and not just to Belgians’, schreef de Amerikaanse historicus Tony Judt. Maar dat maakt hem daarom nog niet zachtaardig ten opzichte van ons land:



Beïnvloed door politieke en economische krachten die buiten zijn controle vallen, gevangen tussen federale decentralisering en slecht gecoördineerde, incompetent overheidsinstellingen, zonder middelen of respect, is België het eerste ontwikkelde land dat volledig overgeleverd is aan de globalisering in al haar verschijningsvormen.¹³⁹

En Judt is niet de enige grote buitenlandse intellectueel die geen hoge pet opheeft van onze instellingen. De Britse filosoof Brian Barry, die België als voorbeeld gebruikt in zijn scherpe kritiek op het multiculturele model, is het roerend met hem eens:





Maar het eindeloze gekibbel dat de Belgische politiek kenmerkt, is zo weerzinwekkend voor alle betrokkenen dat algemeen wordt aangenomen dat het land al uit elkaar zou zijn gevallen als de problematiek van Brussel niet zou bestaan, een Franstalige enclave op Vlaams grondgebied die voor beide zijden te kostbaar is om op te geven.¹⁴⁰

Wat de fundamentele reden betreft waarom België niet zal barsten, heeft Barry gelijk. Dat is in ieder geval wat hoofdstuk 1 heeft proberen aan te tonen. En hij heeft ook gelijk als hij stelt dat een entiteit die zich officieel beschouwt als tweemaalig, er niet van uit mag gaan dat ze even vlot democratisch functioneert als bij een taalkundige eenmaking. Maar de manier waarop België op dit moment functioneert, hoeft geen afschuw op te wekken voor wie zich bewust is van de grootte van de uitdagingen. Voordat we ons functioneren met de nodige trots als model zouden kunnen presenteren, moeten er echter nog heel wat inspanningen worden geleverd. Dit boek heeft getracht een bijdrage te leveren aan die inspanningen, door aan te duiden hoe we vandaag de dag het taalprobleem kunnen aanpakken dat de kern uitmaakt van de specifieke spanningen in de Belgische democratie en hoe we onze instellingen moeten blijven hervormen om onze federatie nieuw leven in te blazen.

De uitdaging waar België voor staat, is goed vergelijkbaar met die waarmee de Europese Unie geconfronteerd wordt. Sinds decennia wordt het Europese model onophoudelijk geprezen als de meest geslaagde poging om welvaart, individuele vrijheid en solidariteit te verzoenen. De Europese Unie leek ideaal toegerust te zijn voor de realisatie



van die ambitie, omdat ze tegelijkertijd kon bouwen op een sterk presterende markteconomie en op de robuuste systemen van sociale bescherming die in een groot aantal van haar lidstaten zijn uitgebouwd. Maar die ambitie wordt bedreigd. Europa bevindt zich steeds vaker in een lastig parket doordat het bekneeld zit tussen de economische onmogelijkheid van een genereuze solidariteit op het nationale niveau en de politieke onmogelijkheid van een genereuze solidariteit op het Europese niveau.¹⁴¹ Om Europa uit dat dilemma te helpen is datgene wat de Belgische federatie in die richting duurzaam zal kunnen realiseren verre van onbelangrijk. Als het er immers om gaat de publieke opinie en de politieke mandatarissen ervan te overtuigen dat het verstandig is zich in een bepaalde richting te bewegen, is een concreet succesvoorbeeld, zelfs in een context die behoorlijk verschillend is, doeltreffender dan de meest rigoureuze theoretische argumenten en de meest geloofwaardige hypothetische scenario's. Omgekeerd kan er niets meer schade toebrengen dan een reëel voorbeeld van een mislukking.

Van wat exact zou België het voorbeeld kunnen zijn? Juist van een meertalig politiek geheel dat erin geslaagd is om twee zaken te verzoenen: enerzijds de toewijzing van uitgebreide bevoegdheden aan regionale entiteiten die bekleed zijn met de macht om verschillende talen en culturen te beschermen, en anderzijds politieke en socio-economische instellingen die ervoor zorgen dat een genereuze interpersoonlijke solidariteit duurzaam gegarandeerd blijft over de regionale grenzen heen. De realisatie daarvan hoeft geen wankelende ruilhandel in te houden tussen 'de centen van de sociale zekerheid' en het 'ius soli', tussen economische en taalkundige toegevingen. Ze steunt op de erkenning van

de legitimiteit om tegelijkertijd aan de precairste materiële levenssituaties en de precairste culturele levensvormen een duurzame bescherming te bieden, en zal de mogelijkheid van een institutioneel project aantonen dat die dubbele bescherming garandeert. Ze zal ook aantonen dat het wantrouwen en de verontwaardiging ten opzichte van elkaar kunnen afnemen en dat de energieën, de passies, de meerlagige patriottische toewijding ingezet kunnen worden om de talloze problemen aan te pakken die enkel op te lossen zijn op verschillende bevoegdheidsniveaus, tegen de geruststellende achtergrond van een robuuste solidariteit. Het loutere feit dat men, als resultaat van talloze conflicten en compromissen, een dergelijk institutioneel kader zal hebben kunnen uitwerken, zal bij de Belgen een legitieme trots kunnen opwekken voor een federale staat die hen een stevige basis en een soepel raamwerk biedt, die de tand des tijds kunnen doorstaan.

België is er nog niet in geslaagd om voor zichzelf een dergelijk kader uit te werken. Het combineert vandaag de dag een grote decentralisering van de bevoegdheden met een sterke solidariteit over de grenzen van de gefedereerde entiteiten heen, maar de spanningen, de ruzies, de wrevel en de ergernissen zijn nog steeds te talrijk en te intens om te kunnen pretenderen dat het een voorafspiegeling biedt van wat Europa op dat gebied op een dag zou moeten worden. Om de Belgische federatie daartoe in staat te stellen moeten we de oorzaken van de broosheid van de huidige combinatie tussen solidariteit en autonomie aanpakken. Dat is wat dit boek heeft getracht te doen. Het denkwerk en het uitproberen in de Belgische context moeten inspiratie kunnen opleveren voor de noodzakelijke ingrepen op Europees niveau.

Om een verantwoordelijke autonomie en een trans- en intranationale solidariteit te verzoenen heeft de Europese Unie behoefte aan haar eigen cappuccinomodel, onder meer in de vorm van een eurodividend.¹⁴² Het is voor haar ook noodzakelijk dat ze er de politieke bestaansvoorwaarden voor vervult door de versterking van een gemeenschappelijke demos. De democratisering van een gedeelde taal is dan essentieel. Maar institutionele hervormingen zijn dat niet minder, onder meer de creatie van een pan-Europese kieskring voor een deel van de zetels van het Europees Parlement.¹⁴³

De relevantie van het institutionele experiment in België voor de Europese constructie werd reeds enkele decennia geleden benadrukt door Walter Hallstein, de eerste voorzitter van de Commissie van de Europese Economische Gemeenschap. 'Het feit dat de Europeanen niet dezelfde taal spreken, mag ons niet verontrusten. Zwitserland levert ons het klassieke voorbeeld dat taalkundige verscheidenheid niet beperkend, maar eerder verrijkend is, en we wensen onze Belgische vrienden toe dat ze snel als een ander voorbeeld kunnen gelden.' Om daaraan tegemoet te komen moeten we blijven werken. Je met alle mogelijke verbeeldingskracht en volharding aan die taak wijden is veel opwindender dan opgetogen te zijn over het perspectief van een langzame agonie die niet alleen het bestaan van generaties Belgen zou traumatiseren, maar voor heel Europa en zelfs daarbuiten zou neerkomen op de onvergeeflijke verspilling van een historische kans die zich nooit meer zal aandienen. Daarentegen kan het succes, in het hart van Europa, van een meertalige federatie die erin slaagt aan de eisen van autonomie te voldoen terwijl ze de solidariteit versterkt, alleen

maar een bijzonder grote impact hebben op de weg die de Europese Unie denkt te kunnen bewandelen.

Tegenover de grauwheid van bekrompenheid en geruzie moet deze utopie voor onze tijd onze ideeën en onze acties sturen. Elk debat, elk conflict, elke hervorming moeten we aangrijpen als een kans om er een stapje dichterbij te komen. Zo wordt datgene mogelijk wat soms nog mijlenver verwijderd lijkt te zijn. We zijn het aan onszelf, aan onze kinderen en aan vele anderen in Europa en daarbuiten verplicht. Ja, 'Belgium does matter, and not just to Belgians.'

BIBLIOGRAFIE

- Actiris. 2017. 'De taalvereisten op de arbeidsmarkt en de talenkennis van de werkzoekenden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest', Brussel: Actiris, juli 2017.
- Anderson, Benedict. 1993. 'Nationalism', in J. Krieger (red.), *The Oxford Companion to the Politics of the World*, Oxford: Oxford University Press, 614-619.
- Barry, Brian. 2001. *Culture and Equality*, Cambridge: Polity Press.
- Bauer, Otto. 1907. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wenen: Ignaz Brand.
- Beelen, Staf et al. 1993. *Geschiedenis van de Vlaamse ontvoogding*. Deurne: MIM.
- Beheydt, Ludo. 1998. 'Vlaamse identiteit versus Belgitude', in S.W. Couwenberg (red.), *Nederland en de toekomst van Vlaanderen*, Kapellen: Pelckmans, 66-76.
- Bertels, Jan, Danny Pieters, Paul Schoukens en Steven Vansteenkiste. 1997. *De Vlaamse sociale zekerheid in 101 vragen en antwoorden*. Leuven: Acco.
- Capron, Henri. 2007. 'Fédéralisme, transferts interrégionaux et croissance régionale', *Reflets et Perspectives de la Vie Économique* XLVI (1), 45-63.



- Carrier, Donat. 2013. 'Ecoles bruxelloises: des moyens à la hauteur des défis?', *La Revue Nouvelle* 9, september 2013, blog e-mois.
- Coakley, John. 1994. 'Approaches to the Resolution of Ethnic Conflict: The Strategy of Non-Territorial Autonomy', *International Political Science Review* 15 (3), 297-314.
- Cockx, Bart, en Bruno Van der Linden (red.) 2009. *Does it Make Sense to Regionalize Labour Market Institutions*, Re-Bel e-book nr. 2, www.rethinkingbelgium.eu.
- Collignon, Robert. 1989. 'La Communauté française ou le paradoxe de la réforme de l'État', *Revue de l'Université Libre de Bruxelles* 3-4, 179-181
- Columberg, Domeni. 1998. *Situation of the French-speaking Population Living in the Brussels Periphery*, Straatsburg: Council of Europe, Committee on Legal Affairs and Human Rights, september 1998, 22 p.
- Couwenberg, S.W. 1998. 'Vlaanderen en Nederland moeten "wij-gevoel" krijgen', *NRC Handelsblad*, 21 april 1998.
- Couwenberg, S.W. 2007. 'België is dood, een nieuwe Benelux begint', *NRC Handelsblad*, 28 augustus 2007.
- Crols, Frans. 2008. 'Brussel heeft ons nodig. Wij kunnen zonder', in *Wat met Brussel?*, Leuven: Davidsfonds, 69-79.
- De Bens, Els, en Karin Raeymaeckers. 2016. 'The Future of the Belgian Press: Common Challenges and Contrasting Prospects in the North and the South', in *The Future of Belgium's Press*, Re-Bel e-book nr. 19, 5-22, www.rethinkingbelgium.eu.





BIBLIOGRAFIE

- De Grauwe, Paul. 1992. 'Vous avez dit séparatisme?', interview in *Le Soir (Supplément Eco-Soir)*, 25 september 1992.
- De Grauwe, Paul, en Mathias Dewatripont (red.) 2010. *Towards a More Efficient and Fair Funding of Belgium's Regions*, Re-Bel e-book nr. 5, www.rethinkingbelgium.eu.
- De Groulart, Claude. 1984. *De Gaulle: 'Vous avez dit Belgique?'*, Lausanne: Pierre-Marcel Favre.
- De Kerpel, Rudi. 2007. 'Wij willen bij Nederland horen', *de Volkskrant*, 25 augustus 2007.
- De Laveleye, Émile. 1871. 'Encore la question flamande', in É. de Laveleye, *Essais et études*, deel 1, Parijs: Alcan, 1894, 134-143.
- De Ridder, Paul. 1988. *Het andere Brussel*. Wommelgem: Den Gulden Engel.
- De Roover, Peter. 1998. 'Waar vinden we geld voor het Vlaamse onderwijs', *De Standaard*, 11 februari 1998.
- De Roover, Peter. 2013. 'Niet kiezen is verliezen', *Doorbraak*, 19 maart 2013.
- De Wever, Bart. 2010. 'De 4 decennia van Bart De Wever', *Humo*, 21 december 2010, 22-23.
- De Wever, Bart. 2013. 'Leren vissen in plaats van vissen geven', in *Vlaanderen betaalt de Belgische factuur. Analyse van de N-VA*, Brussel: Nieuw-Vlaamse Alliantie, p. 36.
- De Wever, Bruno. 2010. 'From Belgian Nation State to Nations in Belgium', in *What Does History Teach Us about the Future of Belgium's Institutions*, Re-Bel e-book nr. 6, 32-38, www.rethinkingbelgium.eu.
- Decoster, André. 1993. 'Fédéraliser la sécurité sociale: une problématique remarquable', *La Revue Nouvelle* 11, 39-48.





- Decoster, André, en Philippe Van Parijs. 2010a. 'Toward More Reponsible Regions', in P. De Grauwe en M. Dewatripont (red.), *Towards a More Efficient and Fair Funding of Belgium's Regions*, Re-Bel e-book nr. 5, 38-44, www.rethinkingbelgium.eu.
- Decoster, André, en Philippe Van Parijs. 2010b. *CERPE, VIVES, LOVANIUM: Simulation and Graphic Presentation of Three Radical Proposals for a More Transparent Funding of Belgium's Regions*, www.rethinkingbelgium.eu.
- Decoster, André, en Willem Sas. 2017. *Interregionale financiële stromen in België, 2000-2020*, KU Leuven: Departement economie, 105 p.
- Delbaere, Michel. 2012. 'VOKA-voorzitter Michel Delbaere pleit voor confederalisme', interview in *De Morgen*, 12 november 2012, p. 8.
- Demey, Thierry. 1992. *Bruxelles, histoire d'une capitale en chantier 2. De l'expo '58 au siège de la CEE*, Brussel: Paul Legrain.
- Demey, Thierry. 2007. *Bruxelles, capitale de l'Europe*, Brussel: Badaux.
- Denkgroep In de Warande. 2005. *Manifest voor een zelfstandig Vlaanderen in Europa*. Brussel: In de Warande.
- Deschouwer, Kris, en Philippe Van Parijs. 2003. 'Een Senaat zonder senatoren en een echte federale Kamer', *De Standaard*, 25 juni 2003.
- Deschouwer, Kris, Philippe Van Parijs et al. 2005. 'Een kieskring voor alle Belgen', *De Standaard*, 4 februari 2005.
- Deschouwer, Kris, en Philippe Van Parijs. 2009a. 'Een federale kieskring voor het federale parlement van





BIBLIOGRAFIE

- België', in *Electoral hervormingen voor een geblokkeerde federatie*, Re-Bel e-book nr. 4, Nederlandse versie 2013, 7-21, www.rethinkingbelgium.eu.
- Deschouwer, Kris, en Philippe Van Parijs. 2009b. 'Een korte repliek op vier constructieve critici', in *Electoral hervormingen voor een geblokkeerde federatie*, Re-Bel e-book nr. 4, Nederlandse versie 2013, 46-55, www.rethinkingbelgium.eu.
- Destatte, Philippe. 1997. 'L'identité wallonne: une volonté de participer plutôt qu'un sentiment d'appartenance', in *Cahiers Marxistes* 207, 149-168.
- Destrée, Jules. 1912. 'Lettre au Roi sur la séparation de la Wallonie et de la Flandre', *Journal de Charleroi*, 24 april 1912.
- Destrée, Jules. 1923. *Wallons et Flamands. La Querelle linguistique en Belgique*. Parijs: Plon.
- Destrée, Jules. 1932. 'Tribune libre', *Le Soir*, 30 januari 1932, herdruk in *Le Soir*, 16 augustus 2007, 4.
- Dewachter, Wilfried. 1992. 'Une nouvelle technique d'élection directe du gouvernement', *Res Publica* 34 (1), 75-85.
- Dewachter, Wilfried. 1996. 'La Belgique d'aujourd'hui comme société politique', in A. Dieckhoff (red.), *La Belgique. La Force de la désunion*, Brussel: Complexe, 105-142.
- Diependaele, Matthias, en Jan Jambon. 2013. 'Voorwoord. Een draagvlak voor Vlaamse solidariteit', in *Vlaanderen betaalt de Belgische factuur*, Brussel: Nieuw-Vlaamse Alliantie, p. 5.
- Dumont, Hugues, en François Tulkens. 1998. 'La circulaire Peeters injustifiable en droit', *Le Soir*, 24 februari 1998.





- Ector, Stefan. 1993. 'Federale burgerzin vereist een echt federale regering', *De Standaard*, 7 augustus 1993.
- Engels, Friedrich. 1848. 'Der dänisch-preussische Waffenstillstand', in K. Marx en F. Engels, *Werke*, deel 5, Berlijn: Dietz, 1959, 393-397.
- Ernaelsteen, Christophe, Michel Mignolet, Marie-Eve Mulquin en Marie Romato. 2015. *Les transferts interrégionaux en Belgique: questions méthodologiques et réalités 2007-2012*, Université de Namur: CERPE.
- Falter, Rolf. 1996. 'Het land van drie naties', *Ons Erfdeel* 39 (1), 11-22.
- Federaal Parlement. 2014. *Federale kieskring/Circonscription électorale fédérale, verslag van de gemengde parlementaire commissie*, Brussel, 24 april 2014, 183 p.
- Gardner, Jeremy. 2016. *Misused English Words and Expressions in EU Publications*, Luxemburg: European Court of Auditors, 59 p.
- Gauck, Joachim. 2013. 'Europa: Vertrauen erneuern – Verbindlichkeit stärken', Berlijn, Schloss Bellevue, 22 februari 2013, www.bundespraesident.de.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gijsen, Marnix. 1979. *Uit het Brussels getto*, Brussel: Manteau.
- Graddol, David. 2006. *English Next*. Londen: The British Council.
- Habermas, Jürgen. 1995. 'Remarks on Dieter Grimm's "Does Europe Need a Constitution?"', *European Law Journal* 1 (3), 303-307.





BIBLIOGRAFIE

- Habermas, Jürgen. 2001. 'Warum braucht Europa eine Verfassung?', *Die Zeit*, 29 juni 2001.
- Hallstein, Walter. 1974. *Die Europäische Gemeinschaft*, Düsseldorf: Econ.
- Hamilton, Alexander, James Madison, James en John Jay. 1788. *Federalist Papers*, New York: The New American Library, 1964.
- Hasquin, Hervé. 1989. 'Les Wallons, la Belgique et Bruxelles. Une histoire de frustrations', in *Revue de l'Université de Bruxelles* 3-4, 41-58.
- Hasquin, Hervé. 2004. *Les séparatistes wallons et le gouvernement de Vichy*. Brussel: Académie royale de Belgique, herdruk Rétro Poche, 2017.
- Hasquin, Hervé. 2014. *Déconstruire la Belgique?*, Bruxelles: Académie royale de Belgique.
- Hayek, Friedrich. 1939. 'The Economic Conditions of Interstate Federalism', in *The New Commonwealth Quarterly* 5 (2); herdruk in *Individualism and Economic Order*, Londen: Routledge, 1948, 255-272.
- Jacobs, Dirk, en Philippe Van Parijs. 2006. 'Droit de vote des étrangers: un miracle!', *Le Soir*, 17 augustus 2006. (NL: 'Stemrecht voor vreemdelingen: een mirakel!', *De Morgen* 17 augustus 2006.)
- Janssens, Rudi. 2002. 'Taalgebruik in de faciliteitengemeenten', in J. Koppen, B. Distelmans en R. Janssens, *Taalfaciliteiten in de Rand*. Brussel: VUB Press, 283-339.
- Janssens, Rudi. 2013. *Meertaligheid als cement van de stedelijke samenleving*, Brussel: VUB Press.





- Janssens, Rudi, Karen Chaltin en Ann Mares. 2016. 'Het Nederlandstalig onderwijs in Brussel', BRIO fiche, Brussel, VUB, september 2016.
- Judt, Tony, 1999. 'Is There a Belgium?', *New York Review of Books* 46 (19), 49-53.
- Karmis, Dimitrios, en Alain-G. Gagnon. 1996. 'Fédéralisme et identités collectives au Canada et en Belgique', *Canadian Journal of Political Science* 29 (3), 435-468.
- Kraus, Peter. 2004. *A Union of Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kymlicka, Will. 1999. 'Citizenship in an Era of Globalization', in *Politics in the Vernacular*, Oxford: Oxford University Press, 2001, 317-326.
- Laponce, Jean. 1984. *Languages and Their Territories*. Toronto: University of Toronto Press, 1987.
- Laponce, Jean. 1993. 'Do Languages Behave Like Animals?', *International Journal for the Sociology of Language* 103, 19-30.
- Leclercq, Jacques. 1945. 'Y a-t-il une question wallonne?', in J. Leclercq, *Les catholiques et la question wallonne*, Charleroi: Institut Jules Destrée, 1988, 151-168.
- Lenain, Jacques. 2010. *Wallonie et Bruxelles: le destin de la Belgique française*, www.belgique-francaise.fr.
- Levine, Marc V. 1990. *The Reconquest of Montreal. Language Policy and Social Change in a Bilingual City*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lievens, Kim, en Frank Vandembroucke. 2015. *Institutional Moral Hazard in the Multi-tiered Regulation of*





BIBLIOGRAFIE

- Unemployment in Belgium*, Brussels: European Commission, december 2015.
- Lijphart, Arend. 1995. 'Multiethnic Democracy', S.M. Lipset (red.), *The Encyclopedia of Democracy*, Washington DC: Congressional Quarterly Press, 853-865.
- Mettewie, Laurence. 1998. 'Blocages francophones face à l'apprentissage du néerlandais ou la place du néerlandais dans notre système de valeurs', in *Le racisme: élément du conflit Flamands-Francophones* (Anne Morelli et al.), Parijs: Labor, 141-144.
- Mill, John Stuart. 1861. 'Considerations on Representative Government', in *On Liberty and Other Essays* (ed. J. Gray), Oxford: Oxford University Press, 1991, 203-467.
- Overlegcentrum voor Vlaamse Verenigingen. 1991. 'Standpunt: Sociale zekerheid, een niet-federale bevoegdheid', Brussel, oktober 1991, 6 p.
- Paviagroep, 'Het voorstel: een federale kieskring voor de Kamer der Volksvertegenwoordigers', Persconferentie, Universitaire Stichting, Brussel, 14 februari 2007.
- Pieters, Danny. 1998. 'Het sociaal beleid en de federale rechtsorde', in S. Vansteenkiste en M. Taeymans (red.), *Sociaal beleid en federalisme*, Brussel: Larcier, 1999, 13-23.
- Popelier, Patricia, Bea Cantillon en Ninke Mussche. 2011. 'On Division of Power and the Belgian Layered Welfare State', in *Social Federalism. How Is a Multi-level Welfare State Best Organized?*, Re-Bel e-book nr. 9, 5-10, www.rethinkingbelgium.eu.





- Rawls, John. 1999. *The Law of Peoples*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Rawls, John, en Philippe Van Parijs. 2017. 'Drie brieven over *The Law of Peoples* en de Europese Unie', in Dirk Verhofstadt (red.), *Theorieën over rechtvaardigheid. De John Rawlslezingen*, Gent: Liberaal Archief, 103-128.
- Renner, Karl. 1918. *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen, in besonderer Anwendung auf Oesterreich*. Leipzig en Wenen: Franz Deuticke. (Herziene uitgave van Rudolf Springer, *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat*. Leipzig en Wenen: Franz Deuticke, 1902.)
- Robberechts, Fons, en Jan van der Straeten. 1969. *De kwestie. Geïllustreerde generiek van de Vlaamse beweging*. Hasselt: HeideLand.
- Roland, Gérard. 1994. 'België kan zich inspireren op Duits kiesstelsel', *De Standaard*, 27 oktober 1994.
- Schokkaert, Erik. 1993. 'Fédéraliser la sécurité sociale: chiffres et valeurs', *La Revue Nouvelle* 11, 49-57.
- Schokkaert, Erik, en Carine Van de Voorde (red.) 2011. *Belgium's Health Care System. Should the Communities/Regions Take It Over? Or the Sickness Funds?*, Re-Bel e-book nr. 10, www.rethinkingbelgium.eu.
- Scholsem, Jean-Claude. 1992. 'Quel est le sens de la Communauté française?', *La Belgique fédérale, an 1993*, Bijlage van *Soir*, 15 december 1993, 14.
- Senelle, Robert. 1994. 'Gemeenschappen en gewesten: het verdriet van Vlaanderen', *De Standaard*, 16 april 1994.
- Sinardet, Dave. 2012. 'Le projet de circonscription fédérale', *Courrier Hebdomadaire du CRISP* nr. 2142.





BIBLIOGRAFIE

- Stojanovic, Nenad. 2009. 'Is Democracy Possible in a Multilingual Country? The Swiss Experience and the Paradox of Direct Democracy', in M. Hooghe en D. Sinardet (red.), *Is Democracy Possible in a Multilingual Country?*, Re-Bel e-book nr. 3, 10-18.
- Toulmin, Stephen. 1995. 'Cultuur in een transnationale tijd', in J. Bor (red.), *De voortgang van de cultuur*, Amsterdam-Antwerpen: Contact, 18-39.
- Van den Bruwaene, Léon. 1980. *Le français à Bruxelles aux siècles passés*. Brussel: Rossel.
- Van den Driessche, Johan. 2008. 'Brussel en Vlaanderen: een economische Siamese tweeling', in *Wat met Brussel?*, Leuven: Davidsfonds, 53-69.
- Van Dooren, Wouter, Dave Sinardet et al. 2013. *Moeten de Brusselse gemeenten fusioneren? Ervaringen uit Antwerpen, Wenen en Berlijn*, Re-Bel e-book nr. 13, www.rethinkingbelgium.eu.
- Van Parijs, Philippe. 1994. 'Hoe verdelen we rechtvaardig een gemeenschappelijke schuld?', *Streven* 62 (1), 17-26.
- Van Parijs, Philippe (red.) 1997. *Repenser la solidarité*, speciale uitgave van *La Revue Nouvelle* 5-6, juni 1997.
- Van Parijs, Philippe. 1999. 'Rechtvaardig sociaal beleid in een plurinationale federale staat', in S. Vansteenkiste en M. Taeymans (red.), *Sociaal beleid en federalisme*, Brussel: Larcier, 1999, 3-12
- Van Parijs, Philippe. 2004. 'Just Health Care in a Pluri-National Country', in S. Anand, F. Peter en A. Sen (red.), *Public Health, Ethics and Equity*, Oxford: Oxford University Press, 163-180.





- Van Parijs, Philippe. 2007a. 'International Distributive Justice', in R.E. Goodin, P. Pettit en T. Pogge (red.), *The Blackwell's Companion to Political Philosophy*, Oxford: Blackwell, deel 2, 638-652.
- Van Parijs, Philippe. 2007b. 'België moet een cappuccino worden', gesprek met Han Renard, *Knack* 51, 19 december 2007, 38-42.
- Van Parijs, Philippe. 2009a. 'Genuine Solidarity: Coffee Pot or Cappuccino?', in A. Decoster (ed.), *On the Interaction between Subsidiarity and Interpersonal solidarity*, Re-Bel e-book nr. 1, 33-39, www.rethinkingbelgium.eu.
- Van Parijs, Philippe. 2009b. 'Les écoles européennes à Bruxelles: vers un enseignement plurilingue pour tous digne de la capitale de l'Europe', *Cabier du GRASPE* 14, 12-17.
- Van Parijs, Philippe. 2010. 'Multiplier les écoles européennes à Bruxelles: deux conditions à remplir pour ne pas se contenter d'en rêver', *Cabiers du GRASPE* 15, 38-44.
- Van Parijs, Philippe, en Jonathan Van Parys. 2010. 'Brussel hoofdstad van Europa: een ecologisch verantwoorde keuze?', *Brussels Studies* 38.
- Van Parijs, Philippe. 2011. *Linguistic Justice for Europe and for the World*, Oxford: Oxford University Press (Ned. vert. *Taal en rechtvaardigheid voor Europa en de wereld*, vert. Diederik Vandendriessche, Tielt: LannooCampus, 2015).
- Van Parijs, Philippe et al. 2011. *The Linguistic Territoriality Principle: Right Violation or Parity of Esteem?*, Re-Bel e-book nr. 11, www.rethinkingbelgium.eu.





BIBLIOGRAFIE

- Van Parijs, Philippe. 2013a. 'Multilingual Brussels: Past, Present and Future', in E. Corijn en J. van der Ven (red.), *The Brussels Reader*, Brussel: VUB Press, 269-289.
- Van Parijs, Philippe. 2013b. 'The Euro-dividend', *Social Europe*, 3 juli 2013.
- Van Parijs, Philippe. 2015. 'Epilogue: Justifying Europe', in L. van Middelaar en P. Van Parijs (red.), *After the Storm: How to Save Democracy in Europe*, Tiel: Lannoo, 247-261.
- Van Parijs, Philippe. 2016a. 'Quelle politique linguistique en matière d'enseignement et de culture à Bruxelles?', in *Bruxelles: diversité culturelle*, speciale uitgave van *Francophonie Vivante* 3, 33-42.
- Van Parijs, Philippe. 2016b. 'Thatcher's Plot, and How to Defeat It', *Social Europe*, 29 november 2016.
- Van Reybrouck, David. 2013. *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Van Reybrouck, David et al. 2014. *The Malaise of Electoral Democracy and What to Do about It*, Re-Bel e-book nr. 14, www.rethinkingbelgium.eu.
- Vandamme, Pierre-Etienne, en Antoine Verret-Hamelin. 2017. 'A Randomly Selected Chamber: Promises and Challenges', *Journal of Public Deliberation* 13(1), artikel 5.
- Vansteenkiste, Steven. 1993. 'Staatsstructuur moet via federale rol parlement versterkt worden', *De Standaard*, 2 september 1993, p. 8.
- Willems, Leonard. 1902. 'Over twee antivlaamsche brieven toegeschreven aan minister Rogier', *Verlagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, Gent: A. Siffer, 53-90.





NOTEN

- ¹ Renner 1918: 38.
- ² Engels 1848: 394.
- ³ Destrée 1923: 182.
- ⁴ Denkgroep In de Warande 2005: hoofdstuk 5.
- ⁵ De Wever 2010: 22.
- ⁶ Zie bijvoorbeeld Crols 2008.
- ⁷ De Wever 2010.
- ⁸ Zie bijvoorbeeld Van den Driessche 2008.
- ⁹ Janssens 2013: tabel 75.
- ¹⁰ Delbaere 2012.
- ¹¹ Janssens 2013: tabel 75.
- ¹² Volgens het rapport van Decoster en Sas (2017) is de nettotransfer in het voordeel van Wallonië 7 miljard euro naar woonplaats en 13,8 miljard euro naar werkplek (cijfers van 2014). De jaarlijkse kosten van de Belgische staatsschuld bedragen op dit ogenblik ongeveer 10 miljard (met een uitzonderlijk lage rentevoet). Het criterium van de verdeling, in het kader van een scheiding door onderlinge toestemming, is een kwestie die onvermijdelijk controversieel is (Van Parijs, 1994). In het geval van een herverdeling volgens het bbp zou het aandeel van Wallonië ongeveer 2,3 miljard bedragen. In het geval van een herverdeling volgens de bevolking zou het ongeveer 3,2 miljard bedragen. Afhankelijk van de gekozen hypothesen zou de extra last die voortaan op het Waalse budget zou wegen, zich dus jaarlijks tussen de 9 en 17 miljard bevinden, met andere woorden tussen de 9,5 en 18% van zijn bbp.
- ¹³ Gegevens van Taalbarometer 3 2011, meegedeeld door Rudi Janssens op 24 juli 2017.
- ¹⁴ De Wever 2010: 22.
- ¹⁵ Bijvoorbeeld Falter 1996 en De Kerpel 2007 aan Belgische zijde, Couwenberg 1998, 2007 aan Nederlandse zijde.
- ¹⁶ Bronnen: Eurostat en NBB.
- ¹⁷ Hasquin 2004.
- ¹⁸ Destrée 1923: 16-17.
- ¹⁹ In 2016 woonden er 79.000 Fransen, 8000 Nederlanders en 101.000 Italianen in Wallonië, en

21.000 Fransen, 138.000 Nederlanders en 24.000 Italianen in Vlaanderen. Bron: Statbel.

²⁰ Zie Hasquin 1989: 50-51.

²¹ Leclercq 1945: 157.

²² Zie respectievelijk www.cim.be/nl/televisie/openbare-resultaten en www.csa.be/pluralisme/audience/secteur/1.

²³ Cijfers van 2016, www.culture.be.

²⁴ Zie het 'Manifeste de la culture wallonne' (*La Revue Nouvelle*, januari 1984) en de opmerkingen van Hasquin (1989: 57-58) en Karmis en Gagnon (1996: 461-462) over de symmetrie die er uit dit gezichtspunt bestaat tussen de Waalse cultuur en de Vlaamse cultuur.

²⁵ In 2015 bedroeg het Waalse bbp per capita ongeveer 20.900 euro, vergeleken met meer dan 32.400 euro voor Frankrijk. Bronnen: Eurostat en NBB.

²⁶ Geciteerd in De Groulart 1984: 40-41.

²⁷ Geciteerd in Robberechts en Van der Straeten 1969: 39.

²⁸ In 1988 deed Carlo De Benedetti een openbaar bod op de Generale Maatschappij van België, de belangrijkste Belgische holding, wat met succes gepareerd werd door de Franse holding Suez. Tien jaar

later absorbeerde Total Petrofina, in die tijd de Belgische onderneming met de grootste omzet, verwierf Usinor Cockerill-Sambre, die lange tijd de eerste private werkgever van het land was geweest (vooral eer op zijn beurt te worden ingelijfd door Arcelor-Mittal) en nam Carrefour de controle over van Inno-GB-BM, de belangrijkste Belgische supermarktketen.

²⁹ Lenain 2010: hoofdstuk 3.2, § 12.

³⁰ Delbaere 2012.

³¹ Mill 1861: 427.

³² Mill 1861: 428-430.

³³ De Laveleye 1871: 137.

³⁴ Schmitt 1926: 14.

³⁵ Destrée 1923: 19.

³⁶ Dewachter 1996: 136. Zie ook Hasquin 2014: 112-117.

³⁷ Mill 1861: 431.

³⁸ Edict van 11 mei 1784, geciteerd door Renner 1918: 227.

³⁹ Gellner 1983: 139-140.

⁴⁰ Willems 1902: 59-69.

⁴¹ Zie bijvoorbeeld De Ridder 1988: 106; Beelen et al. 1993: 19; Beheydt 1998: 70.

⁴² Willems 1902: 57.

⁴³ Destrée 1923: 179.

⁴⁴ Zie Willems 1902: 78-79.

⁴⁵ Zie Robberechts en Van der Straeten 1969: 194.

⁴⁶ Destrée 1912, geciteerd in Destrée 1923: 21-22.

⁴⁷ Destrée 1923: 174-175.

NOTEN

- ⁴⁸ Zie Van Parijs 2011: §§ 1.3-1.8.
- ⁴⁹ Laponce 1984: 192-193. Zie ook Laponce 1993 en de discussie over de ‘wet van Laponce’ in Van Parijs 2011: § 5.4.
- ⁵⁰ Pierre Auguste Florent Gérard, geciteerd in Willems 1902: 88-90.
- ⁵¹ Destrée 1923: 25.
- ⁵² Anderson 1993: 615.
- ⁵³ Zie Toulmin 1995: 29
- ⁵⁴ Zie Van Parijs (2011: § 6.5) voor een bespreking van de diverse instrumentele argumenten voor de taalkundige diversiteit.
- ⁵⁵ Vincent Blondel, rede voor de academische opening, 20 september 2017, <https://uclouvain.be/fr/decouvrir/actualites/une-rentree-forte-de-convictions.html>.
- ⁵⁶ Destrée 1932.
- ⁵⁷ Van Parijs (2011: hoofdstuk 5) biedt een systematische rechtvaardiging van het taalkundige territorialiteits-principe. Zie ook de kritische bespreking van de toepassing ervan in België door Helder De Schutter, François Grin, Alain Maskens, Henry Tulkens, Harry Van Velthoven en Jan Velaers in: Van Parijs et al. 2011.
- ⁵⁸ Destrée 1923: 127.
- ⁵⁹ Destrée 1923: 128-130.
- ⁶⁰ Leclercq 1945: 158-159.
- ⁶¹ Mettewie 1998: 142-143.
- ⁶² Zie de grafieken 7 en 8 in Van Parijs 2013a, gebaseerd op de gegevens van de speciale Eurobarometer voor talen, 2012.
- ⁶³ Zie de website <http://languageknowledge.eu> en de grafieken in Van Parijs 2011: § 1.1.
- ⁶⁴ Zie Graddol 2006: 95, Van Parijs 2011: § 3.9.
- ⁶⁵ Zie Van Parijs 2011: §§ 4.2-4.3.
- ⁶⁶ Gardner 2016.
- ⁶⁷ Gauck 2013.
- ⁶⁸ Habermas 1995: 307; 2001: 18.
- ⁶⁹ Zie Van Parijs 2011: §§ 3.7-3.8. En zie languageknowledge.eu voor de verspreiding van de kennis van het Engels naargelang de vertaalmethode op televisie.
- ⁷⁰ De Wever, Bruno 2010: 42-43.
- ⁷¹ Zie <http://languageknowledge.eu/countries/belgium>, die de database van de Eurobarometer talen 2012 gebruikt.
- ⁷² Zie Van Parijs (2011: § 1.10) tegen de stelling van Kymlicka (1999).
- ⁷³ Zie De Bens en Raeymaeckers 2016.
- ⁷⁴ www.rethinkingbelgium.eu.
- ⁷⁵ Zie de voorstellen van Stefan Ector, de voormalige directeur van het studiecentrum van de VLD, in Ector 1993, en van Wilfried Dewachter, politico-loog aan de KU Leuven, in Dewachter 1992.
- ⁷⁶ Zie Vansteenkiste 1993, Roland 1994 en de uitwerking van het

- voorstel door de Paviagroep (Deschouwer en Van Parijs 2003, 2005, 2009a, Paviagroep 2007). Men kan een samenvattend overzicht van de discussie terugvinden in Sinardet 2012 en het verslag van de gemengde commissie (Kamer/Senaat) over het thema in Federaal parlement (2014).
- ⁷⁷ ‘Francken, Jambon et De Wever plaisent aux électeurs MR et PTB’ (‘Francken, Jambon en De Wever behagen de kiezers van de MR en de PTB’), *Le Soir*, 26 januari 2018, p. 7.
- ⁷⁸ Zie Deschouwer en Van Parijs 2009a: 16-18; 2009b: 45-55 voor een verdediging van quota tegen verscheidene bezwaren.
- ⁷⁹ In die richting, zie Deschouwer en Van Parijs 2003, Van Reybrouck 2013, Van Reybrouck et al. 2014, Vandamme en Verret-Hamelin 2017.
- ⁸⁰ Zie Stojanovic 2009.
- ⁸¹ Ontmoeting op het kabinet van Micheline Calmy-Rey, president van de Zwitserse Confederatie, Bern, 11 januari 2011.
- ⁸² Renner 1918, Bauer 1907.
- ⁸³ Renner 1918: 78-79, 83.
- ⁸⁴ Zie Laponce 1984: 163-164, Coakley 1994: 300, 307, Lijphart 1995: 859.
- ⁸⁵ Zie Collignon 1989, Scholsem 1992, De Grauwe 1992, Senelle 1994, Destatte 1997.
- ⁸⁶ De Roover 2013.
- ⁸⁷ Zie Columberg 1998: §§ 17-26, Dumont en Tulkens 1998.
- ⁸⁸ Zie Janssens 2002.
- ⁸⁹ ‘Communes à facilités: plus de la moitié des électeurs ont voté pour une liste bruxelloise’ (‘Faciliteitengemeenten: meer dan de helft van de kiezers heeft op een Brusselse lijst gestemd’), *La Dernière Heure*, 26 mei 2014.
- ⁹⁰ Zie Janssens 2002.
- ⁹¹ Zie Popelier et al. 2011.
- ⁹² *Le Soir*, 22 februari 1996.
- ⁹³ Tijdens de discussie die volgde op zijn uiteenzetting op het colloquium ‘Wat met Brussel?’, georganiseerd door de Vlaamse Volksbeweging, EHSAL, Brussel, 15 november 2008.
- ⁹⁴ Gegevens van de PartiRep Election Study 2014 (www.partirep.eu), bezorgd door Marc Hooghe (KU Leuven).
- ⁹⁵ Decoster en Sas 2017.
- ⁹⁶ Alle bedragen worden in euro’s 2015 uitgedrukt, met andere woorden, met de waarde van de euro in 2015 als referentie. De bedragen van eerdere jaren zijn dus verhoogd om rekening te houden met de inflatie in de volgende jaren, en in de schattingen voor 2020 houdt

NOTEN

- men geen rekening met de inflatie die voor de periode 2015-2020 verwacht wordt.
- ⁹⁷ Zie Capron 2007, Ernaelsteen et al. 2015: 8.
- ⁹⁸ Geciteerd in 'De Wever schrijft voorwoord boek Alain Destexhe', *De Morgen*, 18 mei 2011.
- ⁹⁹ Diependaele en Jambon 2013, De Wever 2013.
- ¹⁰⁰ Overlegcentrum 1991: alinea 5.
- ¹⁰¹ Zie Rawls 1999 en de briefwisseling in Rawls en Van Parijs 2017.
- ¹⁰² 'Wat was er kenmerkend voor haar dagelijkse gang van zaken? Zwakte in de regering, onenigheid tussen de provincies, vreemde inmenging en vernedering [...]', *Federalist Paper* nr. 20, in Hamilton et al. 1788: 170.
- ¹⁰³ Zie Van Parijs 2007a.
- ¹⁰⁴ De fundamentele aard van die uitdaging werd goed geformuleerd in reacties op de eerste voorstellen voor de defederalisering van de sociale zekerheid in Decoster 1993 en Schokkaert 1993.
- ¹⁰⁵ Zie Van Parijs 1999, 2007b, 2009a, en de vijf *position papers* verzameld in Van Parijs ed. 1997.
- ¹⁰⁶ Zie Cockx en Van der Linden (red.) 2009, Lievens en Vandebroucke 2015.
- ¹⁰⁷ Zie Schokkaert en Van de Voorde 2011.
- ¹⁰⁸ Zie de commentaar van Decoster en Van Parijs 2010a op de bijdragen aan De Grauwe en Dewatripont (red.) 2010.
- ¹⁰⁹ Deze equivalentie wordt aangetoond in Decoster en Van Parijs 2010b.
- ¹¹⁰ Volgens de schattingen van Decoster en Sas 2017.
- ¹¹¹ Janssens 2013: 20 (tabel 8).
- ¹¹² Van Parijs 2016a: Figuur 1. Voor de volkstellingen, zie de nuttige gegevensverzameling op http://nl.wikipedia.org/wiki/Resultaten_van_de_talentelling_per_gemeente_van_het_Brussels_Hoofdstedelijk_Gewest. Voor de Taalbarometers, zie Janssens 2013.
- ¹¹³ Van den Bruwaene 1980: 85-89.
- ¹¹⁴ Antwoord aangebracht in maart 2017 door de Vlaamse minister van Brusselse Aangelegenheden Sven Gatz op een parlementaire vraag van parlementslid Willy Segers (N-VA).
- ¹¹⁵ Gijsen 1979: 9.
- ¹¹⁶ Zie Levine 1990: 8-17 en 212-214.
- ¹¹⁷ Zie Van Parijs 2004.
- ¹¹⁸ Cijfers van 2014 voor de scholen (Janssens et al. 2016: 1), van 2011 voor de moedertaal (Janssens 2013: 34, tabel 18).
- ¹¹⁹ Carlier 2013.

- ¹²⁰ Zie Bertels et al. 1997: 103-104, 138, De Roover 1998.
- ¹²¹ Pieters 1999: 14.
- ¹²² Zie Van Parijs en Van Parys 2010. Berekeningen voor de EU-25 (met Groot-Brittannië, zonder Kroatië).
- ¹²³ Zie Demey 1992, 2007.
- ¹²⁴ Laurent Chifflet, 'Adjonction particulière pour les flamands', in *Essay d'une parfaite grammaire de la langue française*, Antwerpen, 1659, geciteerd in Van den Bruwaene 1980: 142.
- ¹²⁵ Communiqué du gouvernement des Pays-Bas, *Gazette des Pays-Bas*, 5 september 1829, geciteerd in Van den Bruwaene 1980: 198.
- ¹²⁶ Van den Bruwaene 1980: 114.
- ¹²⁷ Janssens 2013: tabellen 8 en 18.
- ¹²⁸ Janssens 2013: tabel 9.
- ¹²⁹ Janssens 2013: tabel 57.
- ¹³⁰ Actiris 2017: grafiek 1.
- ¹³¹ Actiris 2017: tabel 2 en voetnoot 6.
- ¹³² www.marnixplan.org.
- ¹³³ Van Parijs 2009b, 2010.
- ¹³⁴ Zie Jacobs en Van Parijs 2006.
- ¹³⁵ Zie Van Dooren en Sinardet et al. 2013.
- ¹³⁶ 'Brief aan de koning' (1912), opgenomen in Destrée 1923: 20-21.
- ¹³⁷ Interview door Steven Samyn, *De Morgen*, 2 november 2013.
- ¹³⁸ Destrée 1923: 133.
- ¹³⁹ Judt 1999: 53.
- ¹⁴⁰ Barry 2001: 312-313.
- ¹⁴¹ Zie Hayek 1939 en Van Parijs 2016b.
- ¹⁴² Van Parijs 2013b.
- ¹⁴³ Van Parijs 2015.





© 2018 Philippe Van Parijs,
Diederik Vandendriessche en Polis
Polis maakt deel uit van Pelckmans uitgevers nv
(www.pelckmansuitgevers.be,
Brasschaatsteenweg 308,
2920 Kalmthout, België)



Vertegenwoordiging in Nederland:
New Book Collective
Amsterdam
www.newbookcollective.com

Vertaling: Diederik Vandendriessche
Boekverzorging: Herman Houbrechts
Zetwerk: www.intertext.be
Foto auteur: Koen Broos

D/2018/13631/14
ISBN 978 94 6310 029 8
NUR 740

polis.be



uitgeverijpolis



uitgeverijpolis

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag
worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geauto-
matiseerd gegevensbestand
of openbaar gemaakt, op
welke wijze ook, zonder
de uitdrukkelijke voorafgaande
en schriftelijke toestemming
van de uitgever, behalve
in geval van wettelijke
uitzondering. Informatie over
kopieerrechten en de
wetgeving met betrekking tot
de reproductie vindt u op
www.reprobel.be.

All rights reserved. No part
of this book may be repro-
duced, stored or made public
by any means whatsoever,
whether electronic or
mechanical, without prior
permission in writing from
the publisher.

